

202600448

De Tweede Kamer
T.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Amersfoort, 26 januari 2026
Betreft: Onderzoek Arbeidsmarkt

Geachte mevrouw Letschert,

U bent momenteel druk bezig met de formatiegesprekken. Wellicht is de krappe arbeidsmarkt in Nederland ook één van de onderwerpen. Graag stuur ik u een recent onderzoek naar de arbeidsmarkt in de restauratiesector toe, geïnitieerd door Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumenten (ERM). Een brief over dit onderzoek die naar de Tweede Kamerleden is verstuurd voeg ik eveneens bij.

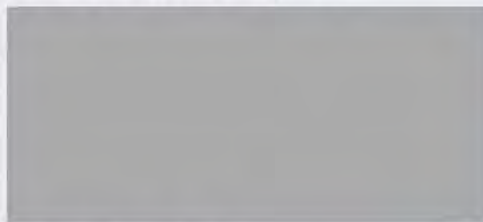
De restauratiesector kampt met flinke tekorten en een sterke vergrijzing, waardoor kostbaar vakmanschap dreigt te verdwijnen. Terwijl dit vakmanschap wel nodig is voor herstel van iconische monumenten zoals het Binnenhof in Den Haag en de Vondelkerk.

Het bijgaande onderzoek bevat niet alleen conclusies, maar ook een actieplan, dat oproept tot samenwerking. Op 1 december is hier door de sector een eerste stap ingezet (zie [hier](#) een verslag). En het biedt uiteraard een mooie kans voor een toekomst minister of staatssecretaris van OCW!

Namens Stichting ERM wens ik u een succesvolle formatie toe en mochten er vragen zijn over het onderzoek, horen wij het graag.

Neem contact met ons op via secretariaat@stichtingerm.nl

Met vriendelijke groet,

Christian Braak
Stichting ERM

Bijlagen:

- Brief aan tweede kamerleden
- Onderzoek "Samen, anders kan het niet"

Investeer in vakmanschap en kwaliteit

Tekort aan arbeidskrachten brengt onze monumenten in gevaar

Van harte gefeliciteerd met uw installatie als volksvertegenwoordiger. U gaat aan de slag met maatschappelijke opgaven rondom wonen, economie, onderwijs of klimaat. Waarschijnlijk krijgt u direct of indirect ook te maken met het cultureel erfgoed in Nederland. Monumenten waarin gewoond, gewerkt of ontspannen wordt. Molens, kastelen, gemalen en boerderijen die niet alleen een toeristische motor voor ons land zijn, maar die ook een oplossing kunnen bieden voor de woningnood, door leegstaande gebouwen een nieuwe bestemming te geven.

Het cultureel erfgoed in Nederland bepaalt voor een belangrijk deel onze identiteit. Toch staan veel monumenten onder druk. Er is structureel te weinig budget en financieringsregelingen zijn teveel versnipperd. Maar een grotere zorg is misschien nog wel het personeelstekort in de restauratiesector dat inmiddels duidelijke gevolgen heeft: oplopende wachttijden, stijgende kosten en afnemende restauratiekwaliteit. Bijsturen is essentieel: zonder goed personeel geen kwaliteit, vakmanschap, verduurzaming en herbesteding.

Gelukkig is er ook een oplossing. En die ligt in samenwerking. De sector is versnipperd en er is behoefte aan een partij die mandaat en capaciteit heeft om te coördineren, regionale allianties te verbinden en een platform voor gezamenlijke activiteiten en kennisdeling op te zetten. Daarnaast moet gebouwd worden aan een samenhangend en herkenbaar opleidingsstelsel en een heldere campagne om meer jongeren te laten instromen.

Een sterke erfgoed- en restauratieketen is gebaat bij een overheid die niet alleen ondersteunt met financiële middelen, maar ook het - op dit moment kwijnende - vakmanschap en vakonderwijs ruim baan geeft. Een overheid die serieus werk maakt van de mogelijkheden die herbesteding van monumenten biedt voor nieuwe woonlocaties. Een overheid die zij aan zij staat met de erfgoedsector waar het gaat om innovatie, verduurzaming en klimaatbestendigheid.

Gaat u aan de slag met de portefeuilles onderwijs en cultuur, of portefeuilles die het cultureel erfgoed anderszins raken? Bijvoorbeeld ruimtelijke ordening, wonen, klimaat, toerisme of economische zaken? Dan gaan wij graag met u in gesprek.

Samen met vele andere monumentorganisaties hebben wij concrete aanbevelingen die het personeelstekort kunnen omkeren.

Samen maken we Nederland mooier en zorgen we voor meer jongeren die vol trots aan onze monumenten werken.

Samen, anders kan het niet!

Christian Braak en Wim van der Maas
Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg
(Stichting ERM, als kwaliteitsborger de spil van monumentenbehoud in Nederland).

info@stichtingerm.nl

Mede namens organisaties van monumenteneigenaren, bouwbedrijven en restauratiearchitecten, rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenteneigenaren en toezichhoudende diensten die bij ERM betrokken zijn.

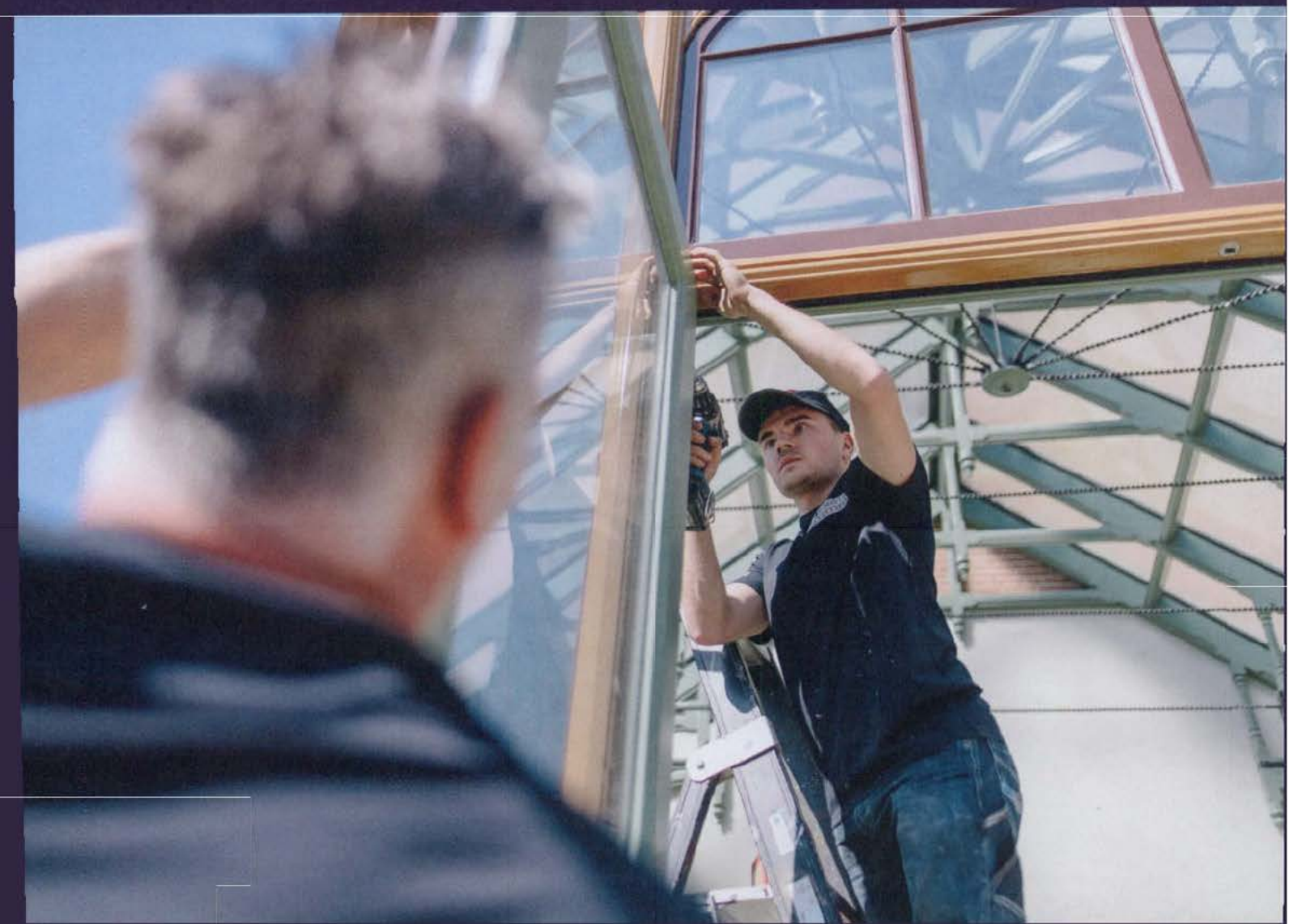
erm samen voor
restauratie
kwaliteit

Samen, anders kan het niet

Arbeidsmarktproblematiek Restauratiesector 2025

1 december 2025

Paul Sikkema
Herbert-Jan Hiep

Samen, anders kan het niet

Arbeidsmarktproblematiek Restauratiesector 2025

Paul Sikkema
Herbert-Jan Hiep

1 december 2025

Tijd voor actie in de restauratiesector

Alle partijen in de restauratiesector – van gespecialiseerde aannemers en architectenbureaus tot organisaties die monumenten in bezit hebben en overheden – kampen met personeelstekorten. Die zijn inmiddels structureel en hebben duidelijk merkbare gevolgen: oplopende wachttijden, stijgende kosten en afnemende restauratiekwaliteit. In de toekomst zullen deze problemen naar verwachting alleen maar verergeren.

Stichting ERM maakt zich zorgen over deze ontwikkelingen en vindt dat de sector snel in actie moet komen. Om dit in gang te zetten heeft ERM aan IVEM de opdracht gegeven om een **verkenning** uit te voeren en om op basis daarvan een sectorbreed **actieplan** te maken.

Via de *verkenning* is de actuele situatie op de arbeidsmarkt in kaart gebracht. Er is desk research gedaan en er zijn gesprekken gevoerd met meer dan vijftig vertegenwoordigers van de sector.

Hierna is een *actieplan* met vier **aanbevelingen** geformuleerd om de problematiek op de arbeidsmarkt effectief aan te pakken; realistisch en uitvoerbaar binnen de bestaande verhoudingen.

1. **Organiseer sectorbrede regie en samenwerking**, door middel van een partij die mandaat en capaciteit heeft om te coördineren, regionale allianties te verbinden en een platform voor gezamenlijke activiteiten en kennisdeling op te zetten.
2. **Zorg voor meer zichtbaarheid en instroom**, via een laagdrempelige communicatiecampagne gericht op jongeren en zij-instromers, die het moderne en maatschappelijk relevante karakter van de sector laat zien.
3. **Bouw aan een samenhangend en herkenbaar opleidingsstelsel**, met doorlopende leerlijnen en een nauwe samenwerking tussen opleidingsniveaus, regionale leer-werktrajecten en koppelingen tussen vakmanschap en innovatie – passend bij de schaal en cultuur van de sector.
4. **Houd het personeelsbeleid binnen de sector tegen het licht**. Zowel vanuit het oogpunt van instroom (sluiten we voldoende aan bij jonge generaties op de arbeidsmarkt en bij zij-instromers) als van behoud (slagen we er voldoende in om bestaande werknemers te binden, bieden we ze voldoende kansen, zetten we ze voldoende effectief in).

Nu zijn er in de afgelopen jaren meerdere rapporten en actieplannen geschreven, vaak met een specifieke focus. Veel daarvan lijken echter tekort te schieten in hun uitvoerbaarheid en effect. Een belangrijke oorzaak daarvoor is dat er te weinig rekening wordt gehouden met hoe de restauratiesector in elkaar zit – met haar kleinschaligheid, versnippering, verschillende culturen en beperkte slagkracht.

In landen als Frankrijk, Duitsland en Engeland is gekozen voor centrale regie en coördinatie in de restauratiesector. Juist het ontbreken van zo'n aanpak maakt de Nederlandse sector kwetsbaar. Een versnipperd veld zonder duidelijke regie is onvoldoende opgewassen tegen de structurele uitdagingen van deze tijd. Daarom is **gezamenlijke actie** noodzakelijk – van restauratieaannemers tot monumentenwachten, van gemeenten tot opleiders, van particuliere eigenaren tot overheden.

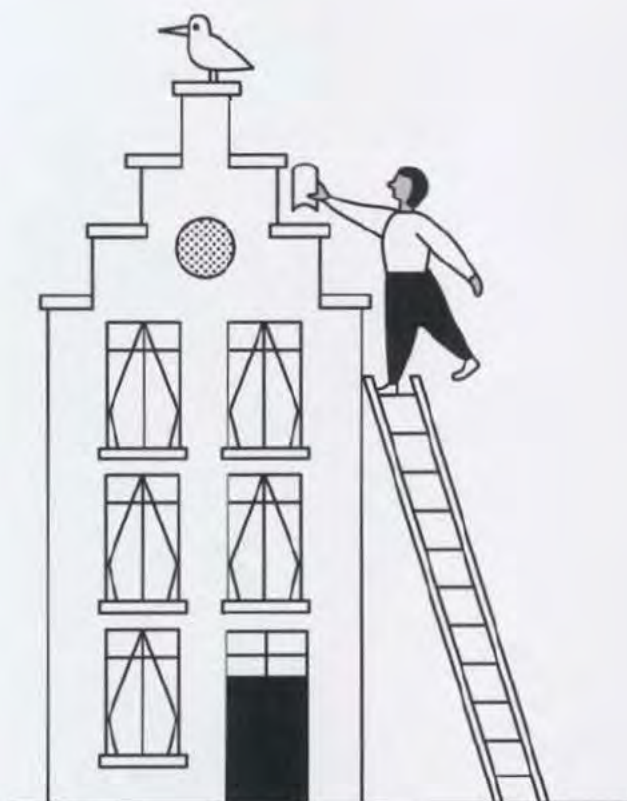
De restauratiesector is geen relik uit het verleden, maar een belangrijke speler in een duurzame toekomst voor de gebouwde omgeving in Nederland. Onmisbaar voor onze identiteit en voor sectoren zoals recreatie en toerisme. Willen we de toekomst veilig stellen, dan is **nú handelen** vereist – met visie, daadkracht en samenwerking. Vanuit realisme én ambitie.

“We hebben onze monumenten beschermd met een speciale status – waarom zouden we de kennis en het vakmanschap niet minstens zo goed borgen?”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

De opzet van dit rapport

We doen eerst verslag van de verkenning over de arbeidsmarkt die we hebben uitgevoerd. Daarna stappen we over op het actieplan en presenteren we een uitwerking van een aantal onderdelen daarvan.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1 – Opdracht en werkwijze	7
1.1 Opdracht	7
1.2 Gevolgd proces	7
Hoofdstuk 2 – Verkenning van de arbeidsmarktproblematiek	8
2.1 Beschrijving van de huidige situatie	8
2.2 De situatie over 5 jaar; verdergaande vergrijzing	10
2.3 Reflectie op de sector: er is niet adequaat gereageerd	11
2.4 Schattingen van de benodigde instroom	13
2.5 Leren van het buitenland: hoe omliggende landen omgaan met de arbeidsmarktproblematiek	14
Hoofdstuk 3 – Conclusies: van urgentie naar actie	15
3.1 Belangrijkste bevindingen	15
3.2 Noodzaak van gezamenlijke regie	16
3.3 Vier speerpunten als fundament voor het actieplan	16
Hoofdstuk 4 – Actieplan aanpak arbeidsmarktproblematiek	17
4.1 Speerpunt 1: Organiseer sectorbrede regie en samenwerking	17
4.2 Speerpunt 2: Zorg voor meer zichtbaarheid en instroom	19
4.3 Speerpunt 3: Bouw aan een samenhangend en herkenbaar stelsel van opleidingen	20
4.4 Speerpunt 4: Vernieuw het personeelsbeleid in de sector	22
Slot	23
Bijlage 1. Schattingen van de werkgelegenheid in de Nederlandse restauratiesector	24
Bijlage 2. De situatie in het buitenland	36
Bronnen	40
Overzicht organisaties	42

Opdracht en werkwijze

In dit hoofdstuk geven we inzicht in de opdracht van ERM aan IVEM, de gevolgde methode (desk research en meer dan 50 gesprekken) en de brede vertegenwoordiging van partijen uit de restauratiesector.

1.1 Opdracht

Om tot een gerichte aanpak van de arbeidsmarktproblematiek te komen heeft ERM aan IVEM gevraagd om:

- In kaart te brengen wat de actuele stand van zaken is als het gaat om de **arbeidsmarkt** voor **restauratieprofessionals**.
- Op basis hiervan een **sectorbreed actieplan** op te stellen voor het effectief aanpakken van de gesignaleerde problemen. Hoe moet het nu verder?

1.2 Gevolgd proces

We zijn begonnen met het verzamelen en verwerken van ca. **25 onderzoeksrapporten, jaarverslagen** en **notities** die betrekking hebben op de restauratiesector.

Vervolgens hebben we ruim **50 gesprekken** gevoerd met **40 deskundigen** die bij of voor belanghebbende organisaties werken en afkomstig zijn uit alle geledingen van de sector:

1. **Eigenaren en opdrachtgevers** (onder andere diverse POM's).
2. **Uitvoerders** (grotere en kleinere bedrijven, hun koepels).
3. **Overheden** (onder andere het ministerie van OCW [zowel de cultuurkant als de onderwijskant], RCE, gemeenten, provincies en fondsen).
4. **Onderwijs** (landelijk en regionaal, bekostigd en niet bekostigd, management en docenten).
5. **Belangenvertegenwoordigers** op het vlak van erfgoed.

De sector is dus in de **volle breedte** aan het woord gekomen.

De eerste 25 gesprekken waren uitgebreide interviews die gevoerd zijn aan de hand van een checklist; ze duurden een uur of langer. Bij een aantal gesprekspartners zijn we op bezoek geweest en andere gesprekken hebben we online gedaan.

De gesprekspartners zagen direct het belang in van het onderzoek en de gesprekken waren erg plezierig en waardevol.

De overige ruim 25 gesprekken waren wat korter en al wat meer gericht op het actieplan. Het waren deels gesprekken met experts die tot doel hadden om specifieke onderwerpen verder uit te diepen, en deels gesprekken die plaatsvonden tijdens diverse bijeenkomsten van de sector. Sommige mensen hebben we meerdere keren gesproken.

Ter inspiratie hebben we ons ook nog verdiept in de situatie in het buitenland, en dan specifiek in Duitsland, Frankrijk en Engeland.

Verkenning van de arbeidsmarkt-problematiek

Dit hoofdstuk analyseert de huidige knelpunten op de arbeidsmarkt binnen de restauratiesector. We bespreken eerst (op basis van de gevoerde gesprekken) de personeels-tekorten op verschillende niveaus, de verwachte verslechtering door de vergrijzing, de afwachtende houding van de sector en de structurele versnippering die de effectiviteit van eerdere initiatieven heeft belemmerd. Vervolgens presenteren we een schatting van de benodigde instroom en gaan we in op de vergelijking met het buitenland (beide op basis van aanvullend, eigen onderzoek).

2.1 Beschrijving van de huidige situatie

Er zijn tekorten op alle niveaus en in alle geledingen

Uit de gesprekken blijkt dat het tekort aan personeel actueel is en **erg leeft**. Volgens onze gesprekspartners zijn er tekorten op alle niveaus en in alle geledingen.

In en rond de sector gaat de aandacht in eerste instantie vaak uit naar de tekorten aan vakmensen op **mbo-niveau**, zoals:

- Timmermannen, schilders, metselaars.
- Specialistische vakmensen; steenhouwers, glas-in-lood specialisten en leidekkers, erfgoedhoveniers.

Er zijn echter ook grote tekorten op **hbo-** en **wo-niveau**. Zeker het hbo-niveau is van belang, vanwege de combinatie van theoretische kennis en praktische ervaring die bij hbo'ers aanwezig is. Op hbo- en wo-niveau zijn er onder andere tekorten aan:

- Projectleiders met een technische achtergrond.
- Restauratie-architecten.
- Restauratiedeskundigen die restauratieprojecten moeten aansturen of beoordelen, bij gemeenten, provincies en eigenaren van monumenten. We hebben veel gehoord (van aannemers, architecten, eigenaren van monumenten) dat het eigenlijk al langere tijd zo is dat lokale overheden weinig expertise meer hebben als het gaat om het restaureren van monumenten.
- Ambtenaren bij gemeenten die vergunningen moeten verlenen, toezicht moeten houden en moeten handhaven. De signalen op dit vlak zijn dat er veel verloop is, alhoewel dat van gemeente tot gemeente verschilt.

De gesprekspartners hebben ook duidelijk gemaakt dat er grote knelpunten zijn op het vlak van **installatietechniek**. Installaties spelen een belangrijke rol bij het verduurzamen van monumenten en de kosten daarvan kunnen oplopen tot 30% à 40% van de totale aanneemsom. Er zijn nauwelijks installatiebedrijven die gespecialiseerd zijn op het vlak van restauratie; de expertise moet komen van de gespecialiseerde aannemers en architecten die de installatiebedrijven inhuren.

De omvang van de tekorten is niet precies bekend

We hebben aan de gesprekspartners, die overzicht hebben over de hele sector, gevraagd hoe groot de tekorten precies zijn. Dat kunnen die partners niet goed aangeven; er is op dit moment geen inzicht in de exacte omvang van de tekorten in de sector.

Dit hangt deels samen met het feit dat het begrip 'restauratiesector' niet strak is afgebakend, maar het wijst ook op de versnippering van het veld en het ontbreken van een centrale verantwoordelijkheid of registratie. Cijfermatige inzichten zijn meestal fragmentarisch en komen voort uit specifieke, eenmalige onderzoeksprojecten.

Oprachtgevers merken de gevolgen van de tekorten

Het is nog niet zo dat de sector langzaam tot stilstand komt door de tekorten, maar projecten worden wel steeds meer met kraken en piepen uitgevoerd. Oprachtgevers signaleren in onze verkenning:

- Dat het **moeilijker** is om projecten uitgevoerd te krijgen en dat **wachttijden** langer worden.
  - Het tekort aan restauratiekennis en capaciteit bij overheden leidt tot langere procedures rond de aanvragen voor monumenten. Vergunningstrajecten lopen hierdoor vertraging op, wat kan resulteren in hogere administratieve lasten en zelfs stilvallende projecten. Dit leidt tot frustratie bij opdrachtgevers, waardoor het draagvlak voor restauraties onder druk kan komen te staan.
  - Opdrachtgevers moeten ook langer op de uitvoering van hun werk wachten, omdat uitvoerende partijen onvoldoende personeel hebben. Bedrijven zeggen dat er "meer vraag is dan we aankunnen" en dat er "heel veel werk ligt".
- Dat de **prijzen** omhoog gaan.

Deze stijgende prijzen zijn geen incident. Uit onze desk research blijkt dat restauratiekosten voor historische gebouwen in Nederland tussen 2015 en 2025 met gemiddeld 5% per jaar zijn gestegen – fors boven het algemene inflatieniveau (3,15%). Dit ligt deels aan de tekorten op de arbeidsmarkt (die zich vertalen in hogere personeelskosten en extra begeleiding van jonge vakmensen) en deels aan sterk gestegen prijzen voor traditionele materialen en aan het complexer worden van de werkzaamheden (onder meer door verduurzaming van monumenten).

De verwachting is dat deze trend zich in de komende vijf jaar voortzet, met jaarlijkse kosten stijgingen tussen de 4% en 6%.

- Dat de '**restauratiekwaliteit**' terugloopt.

Onze gesprekspartners geven aan dat het tekort aan goed opgeleide vakmensen leidt tot een sluipende achteruitgang van de restauratiekwaliteit. Door pensionering verdwijnen veel ervaren vaklieden, terwijl er te weinig jonge professionals instromen om hun plek in te nemen. Hierdoor neemt het algehele 'vaardigheidsniveau' in de sector af en is het nu al zo dat we niet meer dezelfde dingen kunnen als enkele decennia geleden.

Dit is een zorgwekkend punt. Zonder overdracht van kennis en zonder voldoende instroom dreigt een onherstelbaar verlies van specialistische vaardigheden. De kwaliteit en continuïteit van restauraties komt daarmee ernstig onder druk te staan, en daarmee het behoud van ons erfgoed.

De tekort schietende kennis van gemeenten op het vlak van restauratie en de tekort schietende capaciteit op het vlak van toezicht spelen bij het teruglopen van de restauratiekwaliteit ook een grote rol.

De grotere eigenaren van monumenten geven aan dat zij actief bezig zijn om zo veel mogelijk zekerheid in hun processen in te bouwen, zodat ze zo min mogelijk last hebben van de personeelstekorten. Dat doen ze enerzijds door nauwe relaties aan te gaan met een aantal toeleveranciers en door afspraken op de langere termijn te maken. Anderzijds gaan ze onderling meer samenwerken, zodat ze hun expertise kunnen delen en beter gebruik kunnen maken van de experts die ze in dienst hebben.

Breder in de sector leeft ook de angst dat de sector door de personeelstekorten minder betrouwbaar en ook minder zichtbaar wordt (bijvoorbeeld binnen gemeenten) en dat de reputatie onder druk komt te staan¹.

¹ Zie onder andere: Lysias; Inventarisatie Erfgoed & Overheid; december 2024.

“Er zijn tekorten van timmerman tot restauratie-architect, maar ook van projectleider tot gemeentelijke toezichthouder.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

Uitvoerende bedrijven bedenken oplossingen voor de tekorten

Hierboven is al enkele keren gesproken over de uitvoerende bedrijven. Ook zij hebben last van de tekorten en zij proberen er actief oplossingen voor te bedenken, door:

- Actiever te werven. We hebben voorbeelden gehoord van bedrijven die actief in hun eigen regio werven en/of die nieuw personeel bij andere bedrijven weg halen.

Veel bedrijven in de sector hebben een sterke regionale verankering. Er zijn van regio tot regio ook verschillen in de beschikbaarheid van personeel.

- Zelf personeel op te leiden. Dat gebeurt veel bij jongeren die een basisopleiding op het mbo hebben afgerond, maar ook bij jongeren die een hbo- of wo-achtergrond hebben. Bijvoorbeeld bij jonge architecten.

Er stromen ook zij-instromers in, maar hun aandeel lijkt beperkt. Ze zijn vaak erg gemotiveerd, maar ze hebben hogere salariseisen dan jongeren en het is voor bedrijven lastiger om dat tijdens hun opleidingstraject terug te verdienen. Ook vormen ze een groter risico voor de bedrijven, omdat niet zeker is of ze voor zichzelf de goede keuze hebben gemaakt.

- Niet-gespecialiseerde mensen in te zetten voor klussen die wat minder specialistisch zijn. Bijvoorbeeld algemene timmermannen (m/v) en metselaars.

Zij geven ook aan dat opdrachtgevers tegenwoordig vaak een tijd moeten wachten en dat ze soms ook langer over opdrachten doen.

We horen ook dat sommige bedrijven terughoudend zijn bij het aannemen van bepaalde soorten specialistische vaklieden omdat de opdrachtenstroom vanuit met name de overheid niet altijd stabiel is. Een grotere continuïteit van opdrachten en 'werkzekerheid' zou in dit geval kunnen helpen om tekorten tegen te gaan.

“Tien jaar lang stijgen de restauratiekosten sneller dan inflatie.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

2.2 De situatie over 5 jaar; verdergaande vergrijzing

De situatie zal aanzienlijk verslechteren

Ondanks de voorgaande opmerking is de restauratiesector over het geheel genomen een relatief stabiele sector. De verwachting is dat het werk in de komende decennia op peil zal blijven of zelfs wat toe zal nemen. Automatisering zal een grotere rol gaan spelen en het werk gemakkelijker maken, maar geen substantiële aantallen banen gaan vervangen.

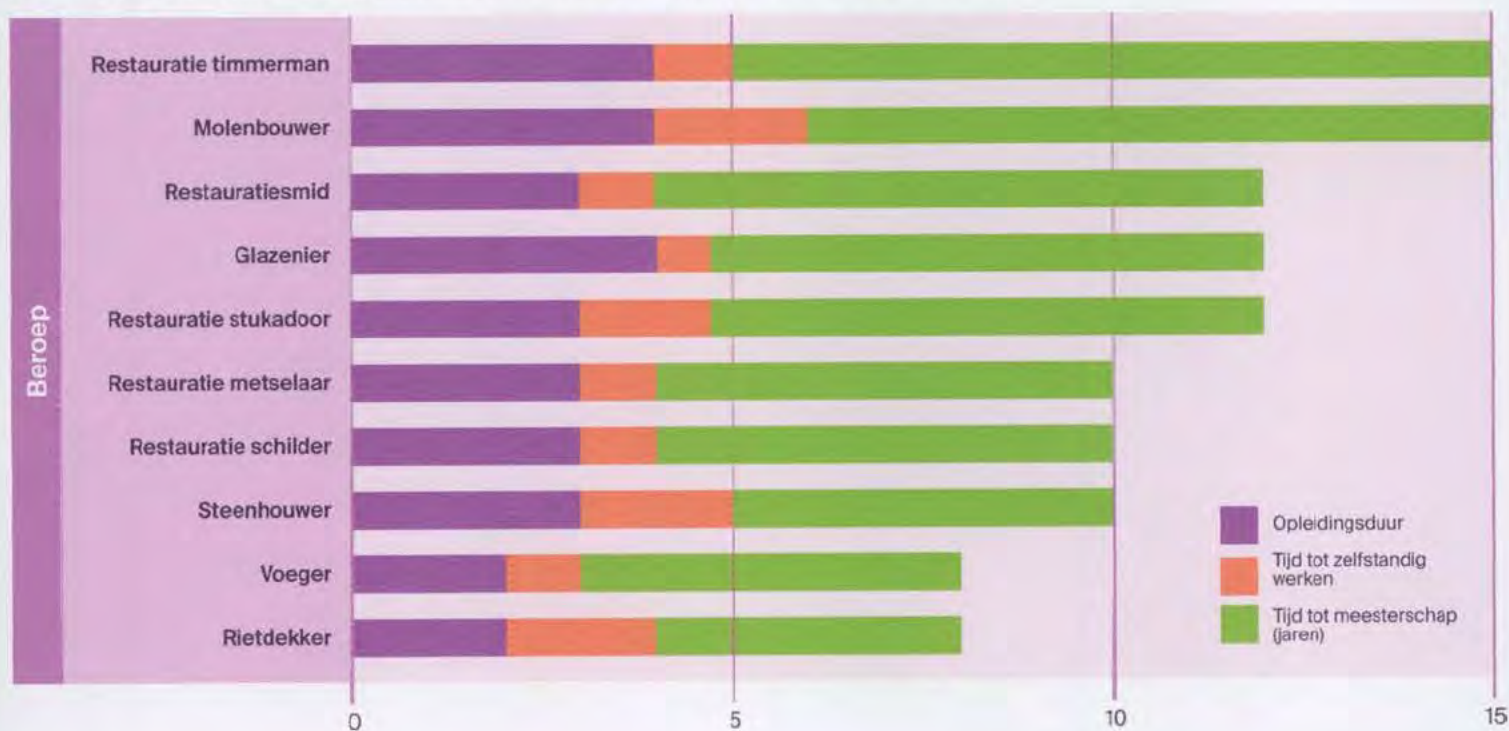
Met dit in gedachten geven onze gesprekspartners aan dat we over pakweg 5 jaar op een situatie afstevenen die **sterk verslechterd** is en grote problemen op gaat leveren:

- In de komende 5 jaar gaan relatief veel ervaren restauratieprofessionals met **pensioen**, zodat het niet meer mogelijk is om hun kennis over te dragen. Tenzij ze na hun pensioen (deels) blijven doorwerken.
- En er is in de komende 5 jaar (als we zo doorgaan) **onvoldoende instroom** van jonge restauratieprofessionals die het stokje over kunnen nemen, door:
  - Het verdwijnen van opleidingen voor een loopbaan in de restauratiesector. Dit heeft er vaak mee te maken dat deze opleidingen te weinig studenten trekken en dus financieel niet uit kunnen. Mede hierdoor is de sector nauwelijks zichtbaar meer voor middelbare scholieren (van vmbo tot vwo), studenten (van mbo tot wo) en zij-instromers.
  - Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt:
    - Het aanzien van 'werken met je handen' is afgenomen.
    - Er zijn veel nieuwe banen ontstaan die een grote aantrekkingskracht op jongeren uitoefenen (zoals werken met computers).

Hierdoor is het veel minder logisch dan 30 tot 40 jaar geleden dat jongeren voor een loopbaan in de bouw in het algemeen en de restauratiesector in het bijzonder kiezen.

Een situatie met een substantieel tekort aan personeel zal grote gevolgen hebben voor alle partijen in de sector, maar zeker voor kleinere specialistische bedrijven die niet zelf voor opvolging kunnen zorgen.

OPLEIDINGSDUUR, TIJD TOT ZELFSTANDIG WERKEN EN TIJD TOT MEESTERSCHAP (JAREN)

2.3 Reflectie op de sector: er is niet adequaat gereageerd

Onze gesprekspartners vinden dat de sector zelf ook een belangrijke rol bij het ontstaan van de problemen op de arbeidsmarkt heeft gespeeld.

Enerzijds is de sector **afwachtend** en heeft het de ontwikkelingen te veel over zich heen laten komen.

Anderzijds zijn er door bedrijven en organisaties wel degelijk initiatieven genomen, maar die zijn om tal van redenen **niet van de grond** gekomen of een vroege dood gestorven.

Dit heeft breed tot teleurstelling geleid en tot een afwachtende houding ten aanzien van nieuwe initiatieven; onder het motto van: eerst zien, dan geloven.

Belangrijke oorzaken voor de geringe slagkracht van de sector zijn het ontbreken van een **centrale regie** als het om de problemen op de arbeidsmarkt gaat, en in lijn daarmee de enorme **versnippering** van de sector.

De sector is afwachtend

Er is door de sector niet tijdig en structureel gewerkt aan het realiseren van een goede **leeftijdsofbouw** van vakmensen en andere restauratiedeskundigen. Er zijn niet alleen te weinig jonge werknemers, maar het ontbreekt opmerkelijk genoeg ook aan voldoende veertigers en vijftigers die het werk van de gepensioneerden op een natuurlijke manier over kunnen nemen.

Verder leeft onvoldoende het besef dat het opleiden van deskundige en zelfstandige restauratieprofessionals **tijd kost**. De onderstaande grafiek over vakmensen (van IVEM, op basis van openbare data) geeft hier een indruk van.

Als jongeren het meesterschap willen bereiken, dan zouden ze rond hun 16e jaar in moeten stromen, vanwege de noodzakelijke ontwikkeling van hun fijne motoriek.

Versnippering en gebrek aan regie

Het valt op dat er al veel over de arbeidsmarktproblematiek onderzocht en geschreven is en dat er veel initiatieven zijn genomen of op stapel staan. Er zijn echter relatief weinig initiatieven die daadwerkelijk van de grond zijn gekomen en/of die een succes zijn geworden.

Uit de gesprekken komt het beeld naar voren van:

- Een relatief **kleine** sector. Dit maakt het bijvoorbeeld lastig om bekostigd onderwijs op het mbo van de grond te tillen en in stand te houden.
- Een **versnipperde** sector. Organisaties zijn niet altijd op de hoogte van elkaars activiteiten en initiatieven en er zijn veel belangen die niet altijd parallel lopen. Er wordt weinig samengewerkt.
- Een sector waarin geen sprake is van een **krachtige regie** als het om personeelsproblemen gaat. Initiatieven om iets aan de problemen te doen worden vooral door individuele bedrijven en organisaties genomen, "omdat niemand het anders doet" en "omdat je toch iets wil doen."
- Een sector met veel organisaties met **weinig slagkracht**. Initiatieven zijn vaak afhankelijk van een of enkele goedwillende mensen die daarnaast ook nog andere werkzaamheden hebben. Ook zijn er meestal geen grote budgetten voor beschikbaar.

Opvallend, zeker ook in vergelijking met het buitenland, is de **terughoudende rol** van de **overheid** op dit vlak, die initiatieven vooral aan de markt overlaat.

Bij diverse gesprekspartners heeft het mislukken van initiatieven, waarin veel energie is gestoken, diepe sporen achtergelaten. Over de hele linie merken we dat veel mensen moe zijn van het praten over de arbeidsmarktproblematiek en zich afwachtend opstellen ten aanzien van nieuwe initiatieven. Er is een grote behoefte aan acties die tot concrete resultaten leiden en die succesvol zijn.

Nog enkele observaties over de versnippering:

- Er lijkt sprake te zijn van **twee 'restauratiewerelden'** die weinig met elkaar samenwerken: een landelijke en een regionale. In de '**landelijke wereld**' opereren koepels en sectororganisaties die elkaar goed weten te vinden, maar die nauwelijks gezamenlijk optreden rond arbeidsmarktvaartstukken – met uitzondering van de opleidingsorganisaties NCE en NCR. In de '**regionale wereld**' worden allerlei opleidingsinitiatieven genomen, waarbij provincies vaak een verbindende en financierende rol spelen.
- Organisaties hebben vaak verschillende **vertrekpunten**.

Er zijn initiatieven en organisaties die primair uitgaan van het belang van **erfgoed** en van **monumenten**. En er zijn initiatieven die vooral vertrekken vanuit de belangen van uitvoerende **restauratiepartijen**. Zij spreken hun eigen taal en hebben hun eigen netwerken en dat maakt dat ze niet automatisch samenwerken.

We stappen nu over van de uitkomsten van de gesprekken naar de uitkomsten van aanvullend onderzoek dat we hebben uitgevoerd over de benodigde instroom en over de situatie in het buitenland.

2.4 Schattingen van de benodigde instroom

Eerder in dit hoofdstuk gaven we al aan dat er op dit moment geen inzicht is in de exacte **omvang** van de tekorten in de sector. Hier wordt nu wel onderzoek naar gedaan door het EIB. Zij richten zich daarbij op de tekorten op mbo-niveau; de tekorten op hbo- en wo-niveau blijven onduidelijk.

Om richting te geven aan de discussie over de personeelsbehoefte voor de hele sector heeft IVEM dit voorjaar zelf ook onderzoek gedaan. Daarbij hebben we ons gebaseerd op een groot aantal openbare bronnen, op basis waarvan we projecties hebben gemaakt².

De geschatte omvang van de sector ligt volgens ons onderzoek rond de **6.000** werkzame personen in de volle breedte van de sector, afhankelijk van de definities die gehanteerd worden. Hiervan zijn er ongeveer 5.000 direct betrokken bij wat genoemd wordt 'restaurantproductie' en 'toelevering'.

De categorie 'overheid' speelt ook een cruciale rol in de restauratiesector door beleidsvorming, vergunningverlening, toezicht en subsidieverstrekking. Het aantal werkzame personen bij de overheid dat specifiek kennis heeft van restauratieprocessen wordt door ons (ruim) geschat op 450.

Pensionering

Waar in de Nederlandse beroepsbevolking gemiddeld 1,5% tot 2% jaarlijks uitstroomt vanwege pensionering, ligt dat percentage in de restauratiesector waarschijnlijk aanzienlijk hoger.

Op het vlak van restaurantproductie en toelevering wordt de jaarlijkse uitstroom geschat op 3% tot 4%. Die hogere uitstroom hangt samen met het specialistische en sterk betrokken karakter van het werk. Vakmensen blijven vaak lang actief, mede doordat zij moeilijk overstappen naar andere sectoren. Tegelijkertijd is er minder druk van onderaf; het aantal jonge instromers is te laag om oudere werknemers geleidelijk te laten uitstromen.

Dit zou betekenen dat er jaarlijks 150 tot 200 nieuwe vakmensen nodig zijn om alleen al het huidige niveau van inzet op het vlak van restaurantproductie en toelevering te handhaven.

Ook bij de overheid is vanwege pensionering extra instroom van personeel met gespecialiseerde restauratiekennis nodig om de huidige capaciteit te behouden. We schatten dat bij de overheid zo'n 20 mensen nodig zijn per jaar.

Wegwerken van tekorten, wisselen van baan

De voorgaande cijfers gaan over vervanging vanwege pensionering. We hebben daarin nog niet het wegwerken van al bestaande tekorten meegenomen en de uitstroom als gevolg van het wisselen van baan. Vakmensen blijven heel lang in hun vak werken, maar dat ligt anders bij overheden. Daar heerst een langjarige trend dat 8% tot 9% van de werknemers jaarlijks uitstroomt naar andere banen, veelal buiten de overheid. Mogelijk ligt dit voor ambtenaren met restauratiekennis iets lager, maar toch.

Verder is bij de overheid al langer een structureel tekort aan werknemers met een geschoold inzicht in restauratieprocessen. Dat is minder zichtbaar dan het tekort aan vakmensen. Bij de overheid gaat het werk gewoon door. Vergunningen worden (eventueel met vertraging) verleend en er wordt vooral capaciteit bespaard op het uitoefenen van toezicht.

Groei

De uitdagingen van de sector beperken zich niet tot het wegwerken van bestaande tekorten en het vervangen van werknemers vanwege pensionering en het wisselen van baan. Er is namelijk ook nog sprake van groei. De vraag naar restauratie-inzet neemt structureel toe, onder meer door de verduurzaming van monumenten en een groeiende funderingsproblematiek.

Al met al schatten we daarom de personeelsbehoefte in de komende jaren, op alle niveaus (mbo, hbo, wo), op zeker **200** tot **300** mensen per jaar.

Zie verder Bijlage I.

“In de komende vijf jaar gaat een groot deel van de ervaren vakmensen met pensioen – zonder opvolging.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

² IVEM; Schatting van de werkgelegenheid in de Nederlandse restauratiesector; april 2025.

2.5 Leren van het buitenland: hoe omliggende landen omgaan met de arbeidsmarktproblematiek

De arbeidsmarktproblematiek in de Nederlandse restauratiesector staat niet op zichzelf. Ook in Duitsland, Frankrijk en Engeland is sprake van vergrijzing, een tekort aan vakmensen en het risico op kennisverlies. De manier waarop deze landen hun restauratiesector hebben georganiseerd, bepaalt echter in belangrijke mate hoe effectief zij met deze uitdagingen om kunnen gaan.

In Duitsland zijn restauratieberoepen ingebed in het ambachtswezen, met beschermde kwalificaties en formele titels zoals 'Restaurator im Handwerk' en met een sterk systeem van gilden en Handwerkskammern.

Frankrijk heeft een centrale regierol voor het ministerie van Cultuur, dat beleid maakt, financiering verzorgt en direct betrokken is bij opleidingsinstellingen. Engeland kende lange tijd een vergelijkbare versnippering als Nederland, maar ontwikkelde in 2024 het HESCAPE-programma: een nationaal actieplan met regie en coördinatie onder leiding van Historic England.

Wat deze voorbeelden gemeen hebben, is de combinatie van regie, langetermijnbeleid en samenwerking tussen publieke en private partijen. Overheden spelen daarin vaak een faciliterende of zelfs sturende rol, of het nu gaat om het opzetten van opleidingen, het financieren van restauratieprojecten of het ondersteunen van wervingscampagnes. In al deze landen wordt vakmanschap bovendien actief gepromoot, niet alleen binnen het onderwijs, maar ook via nationale campagnes en erkende opleidingsstructuren.

Bijlage II bevat een samenvattende vergelijking van deze vier landen. Die laat zien dat het gebrek aan regie en samenhang in Nederland geen vanzelfsprekendheid is, maar het gevolg van beleidskeuzes. Tegelijkertijd toont de internationale ervaring dat verbetering mogelijk is: niet door buitenlandse modellen één-op-één te kopiëren, maar door te leren van hun succesfactoren – zoals een herkenbare structuur, gezamenlijke strategie en actieve promotie van het vak.

Conclusies: van urgentie naar actie

Op basis van de analyse in hoofdstuk 2 trekken we in dit hoofdstuk heldere conclusies. We onderstrepen de urgentie, de noodzaak tot samenwerking en het belang van regie. De vier hoofdaanbevelingen die het actieplan vormen, worden hier kort geïntroduceerd.

3.1 Belangrijkste bevindingen

De restauratiesector kampt met ernstige en structurele personeelstekorten op alle niveaus: van ambachtelijke vakmensen tot specialisten met een hbo- of wo-opleiding, toezichthouders en projectleiders. De gevolgen worden al merkbaar in de vorm van langere doorlooptijden, stijgende kosten en afnemende restauratiekwaliteit. Tegelijkertijd is er weinig zicht op de exacte omvang van de tekorten en ontbreekt het aan een goed georganiseerde, gezamenlijke aanpak.

De vergrijzing en het verdwijnen van opleidingen vergroten het probleem in de komende jaren. Het beeld is zorgwekkend; als er nu geen actie wordt ondernomen, zullen binnen vijf jaar veel vakmensen uitstromen zonder dat er voldoende opvolging is. De sector dreigt daardoor niet alleen capaciteit, maar ook onmisbare kennis en vakmanschap te verliezen.

De analyse laat ook zien dat eerdere initiatieven te weinig resultaat hebben opgeleverd. De oorzaken daarvoor liggen vooral in de versnippering van het veld, het ontbreken van regie en de beperkte slagkracht van individuele organisaties. Veel betrokkenen zijn bovendien terughoudend geworden door eerdere teleurstellingen.

“Zonder regie is elke actie slechts tijdelijk of lokaal. Met regie ontstaat er samenhang, continuïteit en geloofwaardigheid.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

3.2 Noodzaak van gezamenlijke regie

De aanpak van de arbeidsmarktproblematiek vereist samenwerking op een schaal en met een slagkracht die nu ontbreekt. De sector is te klein en te versnipperd om dit probleem op te lossen. Alleen een gezamenlijke regieaanpak kan de benodigde omslag in werking zetten.

Daarvoor is een centrale partij (of combinatie van partijen) nodig met een duidelijk mandaat, met capaciteit en met vertrouwen binnen de sector. Deze partij moet coördinerend optreden, verbindingen leggen tussen de vele betrokkenen en verantwoordelijk zijn voor het uitrollen en bewaken van een samenhangend actieplan.

Zonder regie is elke actie slechts tijdelijk of lokaal. Met regie ontstaat er samenhang, continuïteit en geloofwaardigheid. Dat is essentieel om betrokken partijen opnieuw te motiveren, jongeren aan te trekken en opleidingsstructuren te versterken.

3.3 Vier speerpunten als fundament voor het actieplan

Op basis van de verkenning zijn vier speerpunten benoemd die gezamenlijk het fundament vormen voor een toekomstgerichte aanpak:

Deze speerpunten worden in het volgende hoofdstuk verder uitgewerkt in een concreet actieplan.

Actieplan aanpak arbeidsmarktproblematiek

In dit hoofdstuk werken we de vier aanbevelingen uit tot een concreet actieplan. We bespreken hoe sectorbrede regie, betere zichtbaarheid, een samenhangend opleidingsstelsel en toekomstbestendig personeelsbeleid bijdragen aan een structurele oplossing van de problemen.

4.1 Speerpunt 1: Organiseer sectorbrede regie en samenwerking

De restauratiesector kampt met ernstige en structurele personeelstekorten die de kwaliteit en de toekomstbestendigheid van het vak onder druk zetten. Hoewel de urgentie breed wordt erkend, is een krachtige, gezamenlijke en structurele aanpak tot nu toe uitgebleven. De versnippering binnen de sector, uiteenlopende belangen en het ontbreken van een centrale regie vormen daarbij de grootste belemmeringen. Dit eerste speerpunt beschrijft hoe de sector tot een gedragen regie en samenwerking kan komen, en creëert het noodzakelijke kader voor de uitvoering van de drie andere speerpunten.

Het startpunt: een betere organisatie van samenwerking

Om de arbeidsmarktproblematiek structureel aan te pakken moet er eerst een stevig organisatorisch fundament komen: een organisatievorm die breed draagvlak heeft, besluiten kan nemen en financiële middelen heeft. Pas dan kunnen plannen rondom het vergroten van de zichtbaarheid van de sector en een passender aanbod van opleidingen effect krijgen.

Een belangrijke aanleiding voor het aanwijzen of opzetten van zo'n organisatievorm is het ontwikkelen van een campagne voor zichtbaarheid en instroom. Die fungeert in dit geval ook als middel om de sector in de volle breedte te verbinden.

Geen nieuwe organisatie, wel regie

De oplossing ligt denken wij niet in het opzichten van een nieuwe koepel of stichting, maar in het versterken van bestaande structuren vanuit een kleine, krachtige kerngroep met een regierol. Deze groep werkt programmatisch, onafhankelijk en resultaatgericht.

De kerngroep:

- Stelt een gezamenlijke strategie en agenda op met concrete, haalbare doelen.
- Verbindt partijen en initiatieven met elkaar en vraagt om commitment.
- Biedt een kader en coördinatie voor de speerpunten 2, 3 en 4.
- Beheert het campagne- en uitvoeringsbudget.
- Maakt successen zichtbaar.
- Heeft oog voor het hele spectrum aan functies; niet alleen vakmensen en middenkader in de bouw, maar ook restauratiespecialisten bij overheden en opdrachtgevers.

Voorwaarde voor succes is dat leden relatief onafhankelijk kunnen opereren.

Van versnippering naar allianties

Om echt samen te werken is het nodig om de bestaande fragmentatie te overstijgen. Dat vraagt om:

- Het verbinden van regionale kennis en opleidingsinitiatieven met landelijke strategievorming.
- Het activeren van opdrachtgevers, gemeenten en erfgoedambtenaren als bondgenoten.
- Het creëren van allianties per regio waarin onderwijs, bedrijven, POM's en overheden samenwerken aan opleiding, instroom en behoud.

Hierbij moet er nadrukkelijk ruimte zijn voor zowel top-down regie als bottom-up initiatieven. De kerngroep faciliteert die wederkerigheid door praktische ondersteuning, het zichtbaar maken van goede voorbeelden en het uitrollen van breed toepasbare formats (zoals een gezamenlijke vacature- of stagebank en campagnematerialen).

Leren van het buitenland: het Engelse voorbeeld

In het vorige hoofdstuk hebben we al kort aandacht besteed aan de aanpak in Duitsland, Frankrijk en Engeland. We vinden dat met name de Engelse aanpak een voorbeeld kan zijn voor een mogelijke Nederlandse aanpak en gaan daar wat uitvoeriger op in.

In Engeland is in 2022 het initiatief genomen om de versnipperde restauratiesector beter te organiseren. Dat heeft in 2024 geresulteerd in het zogenaamde 'Historic Environment Skills and Careers Action Plan for England' (HESCAPE). De bijbehorende organisatie heeft de volgende structuur:

- Een informeel netwerk van ongeveer 150 leden (het 'Forum').
- Een kerngroep met een regierol voor HESCAPE.

De uitvoering en periodieke bijstelling van het actieplan worden centraal gecoördineerd. Dit alles hangt onder de vleugels van 'Historic England'. De kracht van dit Engelse model zit in:

- De koppeling tussen landelijke strategie en regionale uitvoering.
- De verbinding tussen private en publieke partijen.
- De erkenning van on-the-job learning als een cruciale pijler van vakmanschapsontwikkeling.

Nederland kan van dit model leren, zonder het één-op-één te kopiëren. De essentie is: regie aanbrengen zonder centralisatie, en ruimte bieden voor maatwerk zonder willekeur. Je zou kunnen zeggen dat de ruim vijftig interviews voor dit rapport eigenlijk al een begin zijn voor een Nederlands forum.

Van eerste stappen naar duurzame verankering

We moeten nu beginnen met de eerste concrete stappen richting verbetering – zoals het bijeen brengen van betrokken partijen, het opstarten van een campagne en het ontwikkelen van plannen voor beter onderwijs en personeelsbeleid.

Tegelijkertijd moet het streven zijn om de instroom van voldoende en goed opgeleide restauratieprofessionals, net als de bescherming van monumenten, op termijn onder te brengen in robuuste voorzieningen. Voorzieningen die bestand zijn tegen politieke wisselingen en economische schommelingen. Ook die lange termijn verankering behoort tot de opdracht van de kerngroep.

Een krachtige regie, ingebed in bestaande netwerken en gedragen door de sector, is de noodzakelijke voorwaarde voor structurele oplossingen – nu en in de toekomst. Het begint bij betere organisatie: niet als doel op zich, maar als hefboom voor zichtbaarheid, voor opleidingen en voor aantrekkelijk en toekomstgericht personeelsbeleid. Pas als de fundamenten op orde zijn, kunnen de andere speerpunten werkelijk effect sorteren.

De rol van overheden

Overheden – zowel gemeenten, provincies als het Rijk – moeten nadrukkelijk onderdeel zijn van de regieaanpak. Hun betrokkenheid is essentieel vanwege hun publieke verantwoordelijkheid voor erfgoed, hun rol als vergunningverlener en toezichthouder en hun invloed op regionale netwerken. Een actieve inzet van gemeenten en provincies als verbindende partij – bijvoorbeeld in regionale allianties – kan het verschil maken tussen versnippering en samenwerking.

“Potentiële werknemers kennen de sector niet – daardoor is ze ook niet in beeld bij loopbaankeuze.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

4.2 Speerpunt 2: Zorg voor meer zichtbaarheid en instroom

Aantrekkelijke sector, veel kansen

Alle gesprekspartners zijn optimistisch over de mogelijkheden om nieuw personeel aan te trekken. De sector heeft immers **aantrekkelijk werk** te bieden aan potentiële werknemers. Dat kunnen jongeren zijn, maar ook zij-instromers. Wat maakt het werken in de sector aantrekkelijk?

- Het werk is **inhoudelijk interessant**.

Uit eerder onderzoek³, dat wij onder een aantal jonge werknemers op mbo-niveau hebben uitgevoerd, bleek bijvoorbeeld dat ze:

- Het werken aan monumenten uitdagend vinden. Er is veel vakmanschap voor nodig, geen enkele klus is hetzelfde, het is iedere keer weer maatwerk.
- Het prettig vinden dat ze intensief begeleid worden
- Interesse hebben voor de monumenten zelf en de achterliggende verhalen.

Ook vinden deze jonge mbo'ers het prettig om bij restauratie-aannemers te werken. Het zijn vaak familiebedrijven met een persoonlijk karakter waar je als werknemer ook 'gezien' wordt. Bovendien zijn deze bedrijven vaak gevestigd in hun regio.

Ook werknemers op hbo- en wo-niveau worden aangetrokken door de inhoudelijke kwaliteiten van het werk in de sector.

- Het werk wordt (redelijk) **goed gehonoreerd**.
- Het aanbod aan werk is **stabiel**, ook op de langere termijn.
- Er zijn goede mogelijkheden om je te **ontwikkelen** en **door te groeien**.

Een campagne om de zichtbaarheid en het imago van de sector te verbeteren

Potentiële werknemers zijn echter niet op de hoogte van deze aantrekkelijke kanten van de sector, omdat de sector onvoldoende zichtbaar is en dus niet in overweging wordt genomen. Daarom adviseren we de sector om een collectieve campagne te gaan voeren die tot doel heeft om:

- De sector onder de aandacht van potentiële werknemers te brengen.
- Een aantrekkelijk imago neer te zetten.
- Nieuwe werknemers te werven, samen met de bedrijven en organisaties in de sector.

We denken hierbij niet aan een grootschalige campagne op televisie zoals die bijvoorbeeld door Defensie wordt ingezet. De gedachten gaan uit naar een campagne die bij de schaal van de sector past en die mede wordt gedragen door de bedrijven en organisaties in de sector. Een professionele campagne die meerdere jaren gaat lopen.

Voor deze campagne zal een campagneplan moeten worden gemaakt.

³ Stichting Next Generation Heritage; Ambities van en kansen voor jonge erfgoedprofessionals; augustus 2024.

Hieronder staat een mogelijke, eerste uitwerking van de campagne. Er zijn diverse sectoren die campagnes op deze manier aanpakken, maar het kan ook op andere manieren.

De campagne zou uit drie delen kunnen bestaan: 'touch', 'tell' en 'sell'.

'Touch'

Deze fase is bedoeld om de **aandacht** van potentiële werknemers te trekken. Daarbij kunnen we gebruik maken van het feit dat de **objecten** (monumenten) waaraan gewerkt wordt wel goed zichtbaar zijn en belangrijk worden gevonden. Op dit moment wordt daar alleen niet aan gekoppeld dat er mensen nodig zijn om dit erfgoed in stand te houden.

- In deze fase van de campagne zetten we enkele opvallende 'restauratie-objecten' centraal. Denk om te beginnen aan 3 objecten, zoals: Het Binnenhof, De Dom en een herbestemming zoals De Hallen in Amsterdam.
- We laten kort zien wat er allemaal komt kijken bij het restaureren van de objecten en wie daar allemaal bij betrokken zijn.
- We verwijzen potentiële werknemers, die dit interessant vinden, vervolgens naar een online platform waarop ze meer informatie over de objecten en de sector kunnen vinden. Dan komen ze in de 'tell-fase'.

'Tell'

Het online platform bestaat in ieder geval uit een website, maar kan uitgebreid worden met andere digitale middelen, van online magazines tot eigen social media kanalen. Werktitel voor de website zou kunnen zijn: werkenaanmonumenten.nl.

Op de website staat de **belangrijkste informatie** en wordt uitvoeriger ingegaan op:

- De objecten die in de tell-fase centraal staan; en eventueel enkele andere objecten.
- De rol van verschillende werknemers bij het restaureren en/of herbestemmen van die objecten. Ze komen daarbij zelf aan het woord en vertellen hun verhalen.
- De sector zelf en de aantrekkelijke aspecten daarvan. Het gaat om uitdagend werk op alle niveaus (mbo, hbo, wo) en op tal van terreinen, waarvoor slimme en betrokken mensen nodig zijn.
- De loopbaanmogelijkheden. Hierbij kunnen we ook doorverwijzen naar specifieke vacatures van bedrijven en organisaties, waarmee we in de 'sell-fase' komen.

Voor de campagne zal een creatieve aanpak moeten worden ontwikkeld, waaronder een creatieve stijl en een samenvattende boodschap (pay-off). Deze wordt afgestemd op jongeren. Video zal een belangrijke rol spelen, maar we hebben waarschijnlijk ook fysieke middelen nodig.

We willen de campagne onder andere inzetten op relevante scholen en op grote publieksevenementen zoals Open Monumentendag. Ook kunnen bouwlocaties interessant zijn, zeker als ze door bijvoorbeeld middelbare scholen bezocht zouden kunnen worden.

Verder wordt de campagne zo opgezet dat bedrijven en organisaties er zelf ook mee aan de slag kunnen gaan. Ze kunnen bijvoorbeeld eigen middelen ontwikkelen in de campagnestijl en vacatures in de campagne inbrengen.

De kosten van de campagne zullen uiteen vallen in eenmalige kosten die nodig zijn voor bijvoorbeeld het campagneplan en het ontwikkelen van het online platform; en jaarlijkse kosten voor het inzetten en het actueel houden van de middelen en media.

Het gewenste imago

In de campagne moet de sector gepresenteerd worden als een moderne sector die volop in ontwikkeling is en waarin al veel jongeren werken. Het beeld moet wel realistisch zijn (dus niet worden overdreven).

Kernelementen van het imago zijn:

- Een sector met een groot maatschappelijk belang.
- Een sector die zich begeeft op het vlak van 'identiteit' en 'zingeving' en die een belangrijke rol speelt in toerisme.
- Een duurzame sector die de waarde van bestaande objecten en herbesteding inziet en die aansluit bij de 'vintage'-trend. Duurzaam ook in de zin van 'verduurzaming' in het kader van klimaatbeleid.
- Een innovatieve sector waarin de digitalisering steeds verder gaat en waarin materialen steeds verder worden verbeterd.
- Een sector waarin slim nadenken en creativiteit een grote rol spelen.
- Een brede sector met veel verschillende soorten functies op alle onderwijsniveaus (mbo, hbo, wo).
- Een sector die open staat en ruimte biedt voor allerlei soorten werknemers. Waaronder jongeren die tot Generatie Z behoren en jongeren met een migratieachtergrond. Beide groepen hebben vaak specifieke wensen met betrekking tot werk en werkgevers. Een generatie zoals Gen Z is overigens veel diverser dan vaak wordt gedacht.
- Er moet veel aandacht zijn voor persoonlijke ontwikkeling en doorstroommogelijkheden.

Wat moet worden vermeden:

- Het beeld van 'oude ambachten' en oudere vakmensen. Dit zit min of meer verweven in veel uitingsvormen van de sector en moet actief worden bijgesteld.

Er moet ook goed gekeken worden naar de woorden die gebruikt worden. We weten bijvoorbeeld dat jongeren het woord 'erfgoed' ingewikkeld vinden, maar dat het woord 'heritage' wel aanspreekt.

De rol van overheden

Gemeenten en provincies kunnen een belangrijke rol spelen bij het vergroten van de zichtbaarheid van de sector. Zij kunnen de campagne ondersteunen via lokale netwerken, openbare werken, contacten met lokale media en publieksevenementen zoals Open Monumentendag. Ook kunnen zij een brug slaan naar regionale onderwijspartijen en loopbaanoriëntatie op scholen.

4.3 Speerpunt 3: Bouw aan samenhangend en herkenbaar stelsel van opleidingen

Er is op dit moment geen samenhangend en herkenbaar stelsel van opleidingen voor de restauratiesector.

De huidige situatie

De sector heeft natuurlijk het 'eigen' opleidingsinstituut NCE (met daaraan gekoppeld NCR), dat opleidingen en cursussen aanbiedt voor nascholing en bijscholing. De kwaliteit hiervan is hoog, maar toch moet NCE veel moeite doen om vooral de opleidingen te vullen. Waarschijnlijk ligt dit aan de tijdsinvestering die nodig is en aan de kosten. Succesvolle opleidingen en cursussen blijken snel gekopieerd te worden door andere organisaties, waardoor het verdienmodel van NCE onder druk komt te staan.

Een nieuw initiatief van NCE is om in provincies samenwerkingsverbanden van opdrachtgevers en bedrijven op te zetten die samen vakmensen gaan opleiden. Het gaat om dit moment om de provincies Zeeland, Groningen, Noord-Holland en Limburg.

Verder heeft NCE 'keuzedelen' ontwikkeld voor mbo-scholen die opleidingen aanbieden die een voorbereiding vormen voor een loopbaan in de restauratiesector. Tijdens de keuzedelen maken jongeren kennis met de sector. Mbo-scholen kiezen echter zelf of ze gebruik maken van de keuzedelen en zo ja, in welke vorm.

Het bekostigde onderwijs laat het steeds meer afweten als het gaat om opleidingen voor de sector. Dat geldt voor het mbo, het hbo en het wo. De belangrijkste reden daarvoor is dat de aantallen leerlingen te klein zijn en dat de opleidingen niet uit kunnen. Marktpartijen reageren hierop door dan zelf maar opleidingen op te zetten:

- Diverse (grotere) aannemers hebben eigen vakscholen opgezet.
- De partijen in het 'roerend erfgoed' werken aan een eigen 'AD' (een hbo-opleiding niveau 5).
- Een bedrijf als Meesters In overweegt om zelf specialisten op te gaan leiden.
- Ook architecten leiden zelf nieuwe architecten op (na hun hbo- of wo-opleiding).

“Investeer in mensen: opleidingen, aantrekkelijk personeelsbeleid, kansen voor nieuw en ervaren personeel.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

Dit is geen wenselijke situatie en het is duidelijk dat het aanbod aan opleidingen moet worden verbeterd. Het onderwijsveld is echter erg complex. Daarom voorzien we voor de partij of partijen die de regie in de sector gaan nemen vooral een **stimulerende** en **strategische rol**, in het verlengde van het voeren van een campagne.

De gewenste situatie

Als het goed is zorgt de campagne ervoor dat meer potentiële werknemers zich aanmelden. Dat leidt ertoe dat we op het gebied van het onderwijs de wind in de zeilen krijgen en dat we gelegenheid hebben om het opleiden voor de sector met nieuwe energie en op een professionele manier aan te pakken.

Maak gebruik van een opleidingsmerk- of label

1. Wij adviseren op de eerste plaats om een **'opleidingsmerk'** of een **'opleidingslabel'** te ontwikkelen waar alle opleidingen voor de restauratiesector onder gegroepeerd kunnen worden.
  - a. Dit schept een helder beeld naar buiten, naar nieuwe werknemers. Maar ook naar binnen, naar de organisaties en werknemers in de sector. Het gaat de versnippering tegen.
  - b. Dit maakt het werk en de kansen in de restauratiesector beter zichtbaar.
  - c. Het kan ook een kwaliteitskeurmerk zijn.
2. Een voorbeeld van een 'opleidingsmerk' is het **Hout- en Meubileringscollege (HMC)**. Een opleidingsmerk met een sterke reputatie dat de opleidingen voor een soortgelijke branche verzorgt, namelijk de hout- en meubileringsbranche.
  - a. Het HMC beperkt zich tot opleidingen op mbo-niveau en op het gebied van nascholing en bijscholing. Voor de restauratiebranche zien wij dit nadrukkelijk breder (ook hbo en wo).
  - b. Het trekt wel leerlingen aan met heel verschillende achtergronden, van vmbo tot vwo. Zij voelen zich aangetrokken tot het hoogwaardige werk in de hout- en meubileringsbranche. Zo zouden wij dit voor de restauratiesector ook graag zien.
3. Een voorbeeld van een 'opleidingslabel' is **'Liever voor de klas'**. Een platform dat door de gemeente Amsterdam wordt ingezet om alle initiatieven voor het werven van leraren te overkoepelen. Potentiële werknemers weten dat ze hier terecht kunnen als ze leraar willen worden. Wij zijn nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van dit label. De praktische invulling van dit platform is misschien niet optimaal, maar het werkt wel goed als overkoepelend label, zowel intern als extern.
4. Er kan meteen begonnen worden om de bestaande opleidingen onder dit merk te brengen of aan dit label te verbinden. Dat kan al veel duidelijkheid scheppen voor potentiële werknemers en de sector.

Het spreekt voor zich het merk of label gekoppeld moet worden aan de campagne.

De opleidingen zouden bijvoorbeeld voorzien kunnen worden van het label 'Opleiding werkenaanmonumenten.nl' (met een logo).

Op termijn moet er onder dit merk/label een **toereikend en samenhangend pakket** aan opleidingen komen te hangen, op verschillende niveaus (mbo, hbo, wo), die deels al bestaan en deels ontwikkeld moeten worden.

Zorg voor soepele loopbaanpaden

Heel belangrijk is dat er duidelijke **'loopbaanpaden'** of 'doorlopende leerlijnen' zijn, zodat jongeren en zij-instromers goed kunnen zien hoe zij zich binnen de sector kunnen ontwikkelen (gestapeld leren). Ook dit zal bijdragen aan een hogere instroom in de sector.

“De urgentie is groot, maar er is motivatie, vakmanschap en betrokkenheid aanwezig.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

Een sterkere verbinding tussen het wo, hbo en mbo werkt ook positief op het vlak van innovatie (denk aan ontwikkelingen op het gebied van materialen en van duurzaamheid).

Diverse geledingen van de sector hebben al aangegeven dat ze een grotere rol willen spelen bij het opleiden van jongeren en zij-instromers:

- Gespecialiseerde aannemers, POM's, gemeenten en provincies willen de handen ineen slaan als het gaat om het opleiden van vakmensen op mbo-niveau. POM's treden daarbij op als opdrachtgever van de aannemers. Gemeenten en provincies kunnen ook betrokken zijn als opdrachtgever, maar ook vanuit het oogpunt van financiële ondersteuning.
- De restauratie-architecten en partijen op het gebied van 'roerend erfgoed' als het gaat om het opleiden van nieuwe werknemers op hbo- en wo-niveau.

De tijd lijkt er klaar voor om dit breed in de sector op te pakken.

De rol van overheden

Provincies en gemeenten kunnen via regionale samenwerking bijdragen aan het opzetten en verduurzamen van leerwerktrajecten. Overheden kunnen daarnaast faciliterend optreden richting ROC's en hbo-instellingen, en lokaal opleidingsbeleid verbinden aan restauratieopgaven. Het Rijk kan via subsidies of stimuleringsregelingen structurele ondersteuning bieden.

4.4 Speerpunt 4: Vernieuw het personeelsbeleid in de sector

Op het vlak van **instroom** speelt onder meer de vraag of bedrijven en organisaties voldoende ingesteld zijn op nieuwe generaties op de arbeidsmarkt; waaronder jongeren met een migratieachtergrond. Tijdens onze gesprekken hebben we gehoord dat de laatste groep nog maar nauwelijks vertegenwoordigd is in de sector.

Op het vlak van het **binden** van werknemers aan de sector spelen vragen zoals:

1. Kunnen werknemers zich binnen bedrijven en organisaties voldoende ontwikkelen?
2. Kan het werk in de sector aantrekkelijker worden gemaakt als bedrijven en organisaties nauwer met elkaar samenwerken om doorlopende carrièrepaden te bieden? Dit vraagt visie, moed en vooral nauwe en open samenwerking tussen de diverse geledingen van de sector.

Kan het arbeidspotentieel sowieso beter worden benut als bedrijven en organisaties samenwerken en personeel delen? We zien dit momenteel al bij een aantal POM's.

Zorg voor ruimte voor instromers

De doelgroep 'zij-instromers' is hiervoor al enkele keren genoemd. Wij adviseren de sector om een specifiek aanvalsplan te maken voor zij-instroom. We hebben de indruk dat er professionals zijn die nu in andere sectoren werken maar die graag zouden willen overstappen. Denk aan mensen die een creatief beroep uitoefenen (fijn werk met hun handen en/of hoofd doen) of die al ergens werken als projectmanager. Niet alleen het werk in de sector is interessant, maar ook het maatschappelijke belang van de sector.

Onderdelen van het plan zijn:

- De doelgroep beter in beeld brengen.
- Ervaringen ophalen bij de bedrijven in de sector met zij-instromers. Wat werkt wel, wat werkt niet, waar moeten we op letten.
- Uiteraard zouden zij-instromers ook een doelgroep in de campagne moeten worden.

De reguliere bouw werft zij-instromers via trajecten als 'van bank naar bouw & techniek', bedoeld voor mensen die hun baan in de financiële sector verliezen of daar geen plezier meer in hebben. Voor de restauratiesector, waar het niet om grote aantallen mensen gaat en vooral om individueel vakmanschap gaat, is dit voorbeeld misschien niet één-op-één toepasbaar, maar het kan wel inspireren.

Maak meer gebruik van gepensioneerden

We adviseren de branche ook om te kijken naar gepensioneerden. Zou een deel daarvan niet bereid zijn om nog wat langer door te werken, om nieuwe personeelsleden op te leiden en hun kennis door te geven?

De rol van overheden

Ook overheden moeten zelf – in hun rol van werkgever – investeren in een aantrekkelijk personeelsbeleid. Denk aan het actief werven en begeleiden van jonge erfgoedambtenaren, het delen van capaciteit tussen gemeenten en het eventueel inzetten van gepensioneerde specialisten. Daarnaast kunnen zij aanbestedingsbeleid inzetten om leer-werktrajecten en behoud van vakmanschap te stimuleren.

“De sector is aantrekkelijk,
maar onvoldoende zichtbaar.”

Citaat van een deelnemer aan de gesprekken

Call-to-action: samen vooruit

De urgentie is groot. Tegelijkertijd is er motivatie, vakmanschap en betrokkenheid aanwezig. We staan op een kantelpunt. Als we nu iets doen, verliest Nederland niet alleen vakmensen, maar ook de capaciteit om zijn erfgoed goed te beheren. Daarom:

Pak de regie:
organiseer de
krachten van
de sector.

**Laat van je
horen:**
zet een zichtbare
campagne
in gang.

Investeer in mensen:
maak opleidingen
toegankelijk en
aantrekkelijk. Zorg
voor een actueel
en aantrekkelijk
personeelsbeleid, voor
nieuwe en ervaren
mensen.

Schatting van de werkgelegenheid in de Nederlandse restauratiesector

De Nederlandse restauratiesector omvat alle professionals die zich bezighouden met het behoud en herstel van ons gebouwd erfgoed. Deze sector is divers: van monumentenambtenaren en restauratieopleiders tot timmerlieden, steenhouwers en restauratie-architecten. In dit rapport wordt een zo volledig mogelijke schatting gepresenteerd van het aantal mensen dat werkzaam is in deze sector.

We onderscheiden vier hoofdcategorieën: **Overheid, Kennis & opleiding, Monumenteigenaren & Beheerders** en **Restauratieproductie & Toelevering**. Per categorie geven we zowel het geschatte aantal personen als het aantal fte's (fulltime-equivalenten), rekening houdend met deeltijd-betrokkenheid. We hanteren drie scenario's – voorzichtig, gemiddeld en optimistisch – om de onzekerheidsmarges aan te geven.

Er zijn in Nederland ruim **61.768 rijksmonumenten** (stand 2014) naast vele duizenden gemeentelijke en provinciale monumenten. De totale **restauratieopgave** (het restauratiewerk dat nodig is) voor alleen de niet-woonhuis rijksmonumenten werd in 2020 al geraamd op **€ 850 miljoen**. Recente analyses (Fenicks/Hylkema) laten zien dat het volledig *wegwerken van de restauratieachterstand* bij deze monumenten ten minste **€ 2,72 miljard** zou kosten. Hoewel niet alle restauraties direct worden uitgevoerd – men streeft naar ~10% “werkvoorraad” achterstand voor een gezonde markt-, is duidelijk dat er een aanzienlijke en voortdurende **restauratiebehoefte** bestaat. Dit impliceert een substantieel aantal benodigde arbeidskrachten. Tegelijkertijd is er sprake van **krapte op de arbeidsmarkt** in deze sector, wat betekent dat het huidige personeelsbestand onder druk staat om al het werk uit te voeren.

Als aparte bijlage bevat dit rapport daarom een **beredeneerde schatting** van het aantal in de sector werkzame mensen en de omvang van de behoefte. Deze schatting positioneert zich nadrukkelijk als een startpunt voor de ontwikkeling van een **arbeidsmarktmonitor** en nodigt iedereen uit tot verdere onderbouwde aanvulling en bijstelling. Want zonder de getallen is een **effectief beleid** niet mogelijk.

In de volgende secties bespreken we per categorie de omvang van de betrokken beroepsgroepen, de bronnen voor deze inschattingen en de aannames (zoals deeltijdwerk) die we hebben gehanteerd. Daarna presenteren we in tabellen de geschatte aantallen mensen en fte's voor de drie scenario's, en toetsen we de totalen aan een kleinere schaal (gemeente-niveau) als realiteitscheck.

Methodologie van schatting

Voor deze schatting is gebruikgemaakt van een palet aan bronnen en redeneringen: officiële statistieken, brancheorganisaties, onderzoeksrapporten en beleidsstukken. Directe cijfers over werkgelegenheid in de restauratiesector zijn beperkt beschikbaar, omdat de sector niet altijd als aparte categorie wordt bijgehouden in statistieken.

We hebben daarom per deelgebied bestaande **deelgegevens** verzameld en logisch geëxtrapoleerd. Enkele uitgangspunten en aandachtspunten bij de methodologie:

- **Deeltijd en dubbelfuncties:** Veel professionals besteden slechts een deel van hun tijd aan restauratie. Bijvoorbeeld, een gemeentelijk bouwinspecteur kan voor 0,2 fte aan monumentenzorg doen. We hebben daarom onderscheid gemaakt tussen **personen** (hoofdelijk betrokken) en **fte's** (naar tijdsbesteding). Het totaal aantal personen ligt hoger dan het aantal fte's, vanwege parttime inzet.
- **Voorzichtig vs. optimistisch:** In het *voorzichtige* scenario tellen we alleen de **kern** van de sector (mensen vrijwel volledig met restauratie bezig). In het *optimistische* scenario nemen we ook de **brede schil** mee: iedereen die in enige mate bij restauratie betrokken is (bijvoorbeeld aannemers en ambtenaren die restauratie als deeltaak hebben). Het *gemiddelde* scenario ligt hier tussenin.
- **Extrapolatie van deelgegevens:** Waar harde cijfers ontbraken, hebben we een kleinere setting als ijkpunt genomen. Bijvoorbeeld, we schatten het aantal gemeentelijke monumentenambtenaren per gemiddelde gemeente en extrapoleren dat naar landelijk niveau. Ook gebruiken we ramingen van de **restauratiebehoefte** in euro's om het benodigde personeel af te leiden (bij een bepaalde productiviteit per fte).

- **Restauratiebehoefte → fte:** Op basis van de Fenicks-ramingen hebben we een indicatie gekregen van de jaarlijkse werkvoorraad. Voor de *niet-woonhuis rijksmonumenten* is bijvoorbeeld berekend dat er aanvullend **€ 77 miljoen per jaar** nodig is om in 10 jaar de achterstand van 14,6% terug te brengen naar 10%. Als vuistregel hanteren we dat **€ 100.000 restauratiewerk per jaar ≈ 1 fte** werk (gebaseerd op arbeidsintensiteit van restauratieprojecten). Die € 77 miljoen extra impliceert ca. 770 fte aan extra inzet alleen al op dat deelterrein. Dit bevestigt dat onze totale schatting (die in de orde van enkele duizenden fte's ligt) realistisch is ten opzichte van de omvang van de restauratieopgave.
- **Dubbel tellen vermijden:** Sommige organisaties vallen mogelijk in meerdere categorieën (bijv. een overheidsinstelling met een opleidingscomponent). We hebben zoveel mogelijk elke persoon slechts in één categorie geteld naar hun hoofdfunctie.

In de volgende secties gaan we per categorie in op de samenstelling van de groep en de grootte.

1. **Overheid**
2. **Kennis en opleiding**
3. **Monumenteneigenaren en beheerders**
4. **Restauratieproductie en toelevering**

Categorie 1: Overheid

Deze categorie omvat alle overheidsinstanties op nationaal, provinciaal en lokaal niveau die betrokken zijn bij de restauratiesector door middel van beleidsvorming, wet- en regelgeving, subsidieverstrekking, toezicht, handhaving en het beheer van hun eigen monumentenbezit. Belangrijke spelers zijn het Ministerie van OCW, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), provincies (die o.a. verantwoordelijk zijn voor decentrale subsidieverstrekking) en gemeenten (betrokken bij beleid, vergunningen, toezicht en soms beheer van eigen monumenten). De overheid is een cruciale actor die randvoorwaarden schept en financieel bijdraagt aan restauraties.

Belangrijkste subgroepen:

- **Rijksoverheid:** Bij het Rijk is vooral de **Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)** van belang. De RCE (onder het Ministerie van OCW) voert het rijksmonumentenbeleid uit en heeft personeel dat zich richt op restauratieadvies, subsidieregelingen (zoals de SIM) en kennisontwikkeling. Daarnaast zijn er bij OCW-beleidsmedewerkers cultuur/erfgoed en bij de **Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed** een paar inspecteurs voor monumentenzorg.
- **Provincies:** Elke provincie heeft doorgaans één of meerdere beleidsmedewerkers of adviseurs voor monumenten en cultuurhistorie. Sinds de decentralisatie van restauratiefondsen (2012) beheren provincies restauratieregelingen voor niet-rijksmonumenten; dit vergt ambtelijke inzet voor subsidieafhandeling en projecttoezicht.
- **Gemeenten:** Gemeenten spelen een hele belangrijke rol in de monumentenzorg. Goed beleid, zorgvuldige vergunningverlening en effectief toezicht en handhaving drijven op voldoende restauratiekennis (hbo-niveau).

Los daarvan zijn gemeenten vaak zelf ook opdrachtgever of eigenaar van monumenten. In grote steden (zoals Amsterdam, met duizenden monumenten) is er een hele afdeling Monumentenzorg met tientallen medewerkers. Kleinere gemeenten hebben soms één ambtenaar die monumentenzorg er "bij" doet of huren extern advies in. Daarnaast zijn er gemeentelijke **monumentcommissies** (adviesorganen) die vaak door ambtenaren ondersteund worden.

Inschatting omvang:

- **Rijk:** De RCE telt enkele honderden medewerkers in totaal; naar schatting ± 100 daarvan richten zich op gebouwd erfgoed (restauratie, instandhouding, kennis). Op ministerieel niveau en inspectie samen nog ~ 10 betrokkenen.
- **Provincie:** 12 provincies * ca. 2-5 fte per provincie aan monumentenzorg $\rightarrow \sim 40$ fte (mogelijk verdeeld over ± 50 personen).
- **Gemeente:** In een **voorzichtig scenario** rekenen we gemiddeld 1 fte per gemeente (de kleinste gemeenten tellen 0, de grote steden 5-20). Dat geeft $\sim 300-350$ fte landelijk. In een **optimistisch scenario** tellen we ook deeltijdinzet mee: veel gemeenten hebben bv. een bouwplantoetsers die 0,2 fte aan monumenten besteedt. Omgerekend zou het totaal aantal personen dat bij gemeenten iets met restauratie doet, kunnen oplopen tot ~ 500 (bijvoorbeeld 1 voltijd of 2-3 deeltijd per gemeente). Het **gemiddelde scenario** stellen we rond 1,5 fte per gemeente, waarmee landelijk ~ 500 fte uitkomt, maar als afzonderlijke personen $\sim 350-400$ (omdat een deel deeltijders is).

Resultaat categorie Overheid

We komen uit op een bandbreedte van grofweg **300 tot 600 personen**, wat overeenkomt met circa **200 tot 450 fte** die zich bij de overheid met restauratie bezighouden. Het gemiddelde scenario ligt rond ~ 450 personen (± 300 fte).

Toelichting: Deze cijfers omvatten dus iedereen van de beleidsmaker bij OCW tot de lokale monumentenconsulent. Vanwege deeltijdwerk (met name op gemeentelijk niveau) is het aantal betrokken personen hoger dan de fte-omvang. In absolute zin is de overheidsbijdrage aan de restauratiesector relatief klein in personeelsaantal, maar hun rol (beleid, vergunningen, subsidies) is cruciaal.

Categorie 2: Kennis & Opleiding

Dit segment richt zich op de ontwikkeling, documentatie en overdracht van specialistische kennis en vaardigheden die nodig zijn voor restauratie. Hieronder vallen formele onderwijsinstellingen (MBO, HBO, WO, Post-HBO) met erfgoed- of restauratiespecialisaties zoals het HMC, maar ook non-formele aanbieders van brancheopleidingen, cursussen en bijscholing. Kenniscentra en onderzoeksinstituten die zich richten op erfgoedtechnologie en -wetenschap vallen hier ook onder. Het is essentieel voor het borgen van de kwaliteit en het voortbestaan van ambachten.

Belangrijkste subgroepen en instellingen:

- **MBO (middelbaar beroepsonderwijs):** Enkele ROC's bieden specialisaties of keuzevakken in restauratievakmanschap (bijv. restauratietimmerman, restauratiemetselaar, restauratieschilder). Ook de **Vakschool Hout- en Meubileringscollege (HMC)** heeft richtingen in meubel- en interieurrestauratie (zij het meer roerend erfgoed). De bemensing bestaat uit docenten met restauratie-expertise, vaak een klein team per opleiding.
- **HBO:** Een aantal hogescholen heeft (post) bacheloropleidingen of minors in monumentenzorg. Zo kende de Hogeschool Utrecht een post-HBO opleiding **Bouwhistorie, Restauratie & Monumentenzorg**, en Saxion (Deventer) heeft modules in herbestemming en restauratie-architectuur. Het aantal vaste docenten hiervoor is beperkt (enkele per school). Daarnaast zijn er de **academies van bouwkunst** die masteropleidingen in architectuur aanbieden met restauratie als mogelijk specialisme; de docenten die dit begeleiden vallen ook in deze categorie.
- **Universiteiten:** De technische universiteiten (TU Delft, TU Eindhoven) hebben leerstoelen en onderzoeksgroepen op het gebied van restauratie en herbestemming van erfgoed (bijvoorbeeld de afdeling Heritage & Architecture aan de TU Delft). Hier werken hoogleraren, onderzoekers en docenten

die (deels) in restauratieonderwijs actief zijn. Daarnaast biedt de Universiteit van Amsterdam een master Conservation & Restoration, gericht op objecten en interieurs, en de Rijksuniversiteit Groningen een master Erfgoedstudies – maar deze zijn breder cultureel erfgoed. We tellen alleen het personeel voor zover de opleiding op gebouwd erfgoed ziet. Dit betreft enkele tientallen personen landelijk (inclusief promovendi die onderwijs geven).

- **Post-HBO en overige:** Onder post-initieel onderwijs vallen bijvoorbeeld de **NCE, NRC** en de **ErfgoedAcademie** (cursussen nascholing voor erfgoedprofessionals, gedragen door RCE en anderen), de **Stichting Restauratie Opleidingen** (die restauratievaklieden traint via leermeester-gezel trajecten op de werkplaats), en kortlopende cursussen (bijv. voor restauratiearchitecten of monumentenadviseurs). Deze organisaties hebben kleine kernteams en veel gastdocenten (praktijkprofessionals die tijdelijk lesgeven).

Inschatting omvang:

De categorie Kennis & Opleiding is relatief klein in personeelsomvang:

- We schatten in het gemiddelde scenario totaal rond **50-75 personen (circa 50 fte)** werkzaam in restauratiegericht onderwijs.
- **Voorzichtig:** Alleen de kern (vaste docenten direct verbonden aan restauratieopleidingen) – dat zou ca. **30 personen / 25 fte** kunnen zijn. Denk aan een handvol docenten per relevante MBO/HBO instelling en enkele professoren/hoofddocenten aan universiteiten.
- **Optimistisch:** Inclusief alle ondersteunende staff en parttime gastdocenten die een substantieel deel van hun tijd lesgeven. Dan kom je wellicht richting **100 personen**, maar deze hebben zelden fulltime aanstellingen puur voor restauratieonderwijs (dus misschien ~60-70 fte).

Resultaat categorie Kennis & Opleiding:

Bandbreedte van ongeveer **30 tot 100 personen**, overeenkomend met circa **25 tot 70 fte**. Het gemiddelde ligt rond 60 personen (50 fte). Dit is een zeer beperkte groep vergeleken met de totale sector, wat onderstreept dat restauratieonderwijs een niche is. Echter, hun belang is groot vanwege de rol in kennisoverdracht en het opleiden van nieuwe vakmensen – cruciaal gezien de schaarste aan restauratievaklieden.

Categorie 3: Monument-eigenaren & Beheerders

Deze categorie omvat alle eigenaren van gebouwd en groen erfgoed die fungeren als opdrachtgevers voor onderhoud en restauratie. Dit zijn diverse groepen, waaronder particuliere eigenaren (particulieren en agrariërs), publieke eigenaren (Rijk, provincies, gemeenten, waterschappen voor hun eigen bezit) en organisaties en bedrijven zoals woningcorporaties, kerkgenootschappen, natuur- en landschapsorganisaties (Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten) en professionele organisaties voor monumentenbehoud (POM's) en stadsherstelorganisaties. Organisaties zoals het Nationaal Restauratiefonds die eigenaren ondersteunen bij financiering kunnen ook deels hieronder worden gerekend, gezien hun focus op de eigenaar als klant.

Belangrijkste subgroepen en voorbeelden:

- *Stadsherstel, Professionele organisaties voor monumentenbehoud (POM's) & herbestemmingsorganisaties:* In grote steden bestaan **Stadsherstel** organisaties (zoals Stadsherstel Amsterdam) die monumentale panden aankopen, restaureren en een nieuwe functie geven. Stadsherstel Amsterdam heeft bijvoorbeeld enkele tientallen medewerkers (directie, projectleiders, timmerlieden in eigen dienst, etc.). Ook andere steden en regio's kennen vergelijkbare organisaties of monumentenfonds, zij het kleiner in schaal. Daarnaast is er **BOEi**, een landelijke non-profit die zich richt op herbestemming van industrieel en religieus erfgoed, met een kernteam van projectontwikkelaars en specialisten (ca. enkele tientallen medewerkers).
- *Monumentenbezit en beheer:* Diverse stichtingen beheren grote aantallen monumenten. Bijvoorbeeld **Vereniging Hendrick de Keyser** bezit honderden historische huizen verspreid over Nederland; zij hebben een professioneel team (denk aan ~20-30 medewerkers) voor beheer en restauratie van deze panden. Andere voorbeelden: de provinciale "kerken-stichtingen" zoals Stichting Oude Groninger Kerken (met staf voor onderhoud van tientallen kerken), of provinciale landschap-stichtingen (Geldersch Landschap & Kasteelen, etc.) die kastelen en monumentale huizen in beheer hebben inclusief technische dienst.
- *Monumentenwacht:* In iedere provincie bestaat een **Stichting Monumentenwacht**, die eigenaren helpt door periodieke inspecties en onderhoudsadviezen. De Monumentenwachten hebben betaalde technische inspecteurs (vaak met bouwkundige achtergrond) en kantoorpersoneel. Landelijk gaat het om enkele tientallen inspecteurs plus coördinatie. Grof geschat werken **circa 100 mensen** voor Monumentenwacht in heel Nederland (bijv. gemiddeld ~8 per provincie).
- *Steunpunten en erfgoedhuizen:* Enkele provincies en regio's hebben **kenniscentra** of steunpunten voor monumentenzorg (bv. Erfgoedhuis Zuid-Holland, Erfgoed Brabant). Deze organisaties (veelal gesubsidieerd) bieden ondersteuning aan gemeenten en particuliere eigenaren door advies, documentatie en educatie. Ze hebben doorgaans kleine tot middelgrote teams (variërend van ~5 tot 20 medewerkers per organisatie, niet allemaal puur op gebouwd erfgoed omdat ze soms ook musea en archeologie bedienen).

- **Belangenbehartigers:** Hieronder vallen vrijwilligersorganisaties met een bureau, zoals **Erfgoedvereniging Heemschut** (die opkomt voor monumentenbelangen, met een klein secretariaat van enkele fte's) of het **Cuypergenootschap** (behartigt bouwkundig erfgoed, grotendeels vrijwilligers, hooguit 1 fte aan ondersteuning). Brancheverenigingen zoals de **Federatie Instandhouding Monumenten (FIM)**, waarin monumentenorganisaties samenwerken, hebben ook een beperkte staf.
- **Fondsen en financiële instellingen:** De belangrijkste is het **Nationaal Restauratiefonds**, een gespecialiseerde organisatie die laagrentende leningen verstrekt voor restauratie (in samenwerking met overheid). Het Restauratiefonds functioneert als financiële dienstverlener en kenniscentrum, met een professioneel personeel (inschatting: tientallen medewerkers, bijvoorbeeld 50 fte). Daarnaast zijn er particuliere fondsen die subsidies geven aan restauratie (b.v. Prins Bernhard Cultuurfonds, VriendenLoterij) maar hun organisaties bestrijken breder terrein; we tellen hier alleen eventuele specifiek op monumenten gerichte staf (meestal klein team binnen de grotere organisatie).

Inschatting omvang:

De categorie Monumenteigenaren & Beheerders is behoorlijk divers, met veel middelkleine organisaties. In totaal schatten we in het *gemiddelde scenario* ongeveer **350–450 personen** werkzaam, goed voor circa **300 fte**. Dit is opgebouwd uit bijvoorbeeld:

- **Monumentenwacht:** ~100 personen (80 fte),
- **Stadsherstel/BOEI/herbestemmingsstichtingen:** ~100 personen (90 fte),
- **Beheerorganisaties (POM's, Hendrick de Keyser, kerkenstichtingen, landschappen):** ~100 personen (80 fte),
- **Steunpunten/kenniscentra:** ~50 personen (40 fte),
- **Belangenverenigingen:** ~10 personen (10 fte),
- **Restauratiefonds en subsidieverstrekkers:** ~50 personen (50 fte) – NB: Restauratiefonds personeel werkt weliswaar financieel, maar behoort functioneel tot de monumentensector financieringsketen.

Voor het *voorzichtige scenario* zouden we alleen de grootste en meest direct restauratiegerichte tellen (Monumentenwacht, Stadsherstel, Restauratiefonds, Hendrick de Keyser, etc.), waarmee we eerder rond **200 personen / 150–180 fte** uitkomen. In het *optimistische scenario* tellen we ook alle kleine stichtingen en parttime functies mee, wat richting **500–600 personen** zou kunnen gaan (bij ~400 fte).

Resultaat categorie Monumenteigenaren & Beheerders:

Geschatte bandbreedte van **200 tot 600 personen**, overeenkomend met circa **150 tot 400 fte**. Het gemiddelde scenario is ~400 personen (300 fte). Deze categorie vormt de "civil society" kant van de restauratiesector en bevat samen een substantiële hoeveelheid expertise en mankracht, vergelijkbaar in grootte met de overheids categorie, maar versnipperd over vele organisaties.

Categorie 4: Restauratie-productie & Toelevering

Dit zijn de partijen die de feitelijke werkzaamheden uitvoeren en de benodigde gespecialiseerde materialen of diensten leveren. Hieronder vallen gespecialiseerde restauratiebedrijven (vaak georganiseerd in brancheverenigingen zoals de Vakgroep Restauratie), bouwbedrijven en andere ambachtsbedrijven (schilders, timmerlieden, metselaars, etc.) waar restauratie een deel van de werkzaamheden is en ZZP'ers die als vaklieden actief zijn. Aanpalende sectoren die essentieel zijn voor de uitvoering, zoals leveranciers van specifieke materialen, materieelverhuur of gespecialiseerde diensten (bv. Bouw-historisch onderzoek gerelateerd aan restauratie), vallen ook binnen deze brede uitvoerende en ondersteunende groep. Architecten en adviesbureaus die planvorming en bestekken leveren zijn een belangrijk onderdeel van de voorbereiding van de productie.

Belangrijkste subgroepen:

- *Restauratieaannemers en bouwvakkers:* Nederland kent een aantal gespecialiseerde **restauratiebouwbedrijven** (verenigd in bijvoorbeeld de Vakgroep Restauratie en het GA-Platform). Deze bedrijven nemen grote monumentenrestauraties aan. Ze hebben in dienst: timmerlieden, metselaars, voormannen, uitvoerders, leermeesters en vaak ook eigen werkvoorbereiders en projectleiders met restauratie-ervaring. Daarnaast zijn er veel **kleinere aannemers** of zelfstandige vaklieden die restauratiewerk doen, vaak regionaal actief (bijvoorbeeld een lokale aannemer die historische boerderijen restaureert, of een zelfstandige meubelmaker die ook houten monumentale onderdelen restaureert).
- *Ambachtelijke specialisten:* Sommige disciplines zijn zeer specialistisch, denk aan steenhouwers (voor monumentale gevels en ornamenten), smeden (historisch smeedwerk), glas-in-loodmakers, restauratieschilders (decoratieve schilderijen, vergulden) en molenmakers. Een deel werkt voor restauratieaannemers, anderen in kleine ambachtelijke bedrijven of als zzp. Deze groep is relatief klein in aantal, maar essentieel. Er is de afgelopen jaren zorg geuit over de vergrijzing en schaarste in deze beroepen – instroom vanuit opleidingen is beperkt, waardoor elk persoon hier goud waard is.
- *Restauratiearchitecten en ingenieurs:* Monumentenrestauraties vereisen specialistische architecten. Een aantal architectenbureaus is gespecialiseerd in restauratie en herbestemming, zij zijn onder andere verenigd in de VAWR; er bestaat zelfs een register van erkende restauratiearchitecten. Naast architecten zijn er adviesbureaus voor constructie, installaties of restauratieadvies die expertise hebben in historische gebouwen. Deze professionals (architecten/ingenieurs) besteden doorgaans het merendeel van hun tijd aan restauratieprojecten (sommigen doen ook nieuwbouw verbouw, maar velen profileren zich als erfgoedexpert). We rekenen hen ook tot de productieketen, omdat ze direct aan projecten werken.
- *Onderzoekers en kenniswerkers:* Hieronder verstaan we bijvoorbeeld **bouwhistorici** (die onderzoek doen naar de bouwgeschiedenis van panden als basis voor restauratieplannen), materiaalkundigen (analyseren verflagen, houtaantastingen, etc.), en adviseurs op gebied van restauratietechniek. Velen hiervan werken als zelfstandige of bij kleine bureaus en worden ingehuurd per project. Ook medewerkers van kennisinstututen als RCE die zeer projectgericht bezig zijn (bijv. specialisten die ter plaatse onderzoek doen) zouden hiertoe gerekend kunnen worden, maar die hebben we al in overheid geteld; hier focussen we op de private kant.

- **Restauratieprojecten in uitvoering:** Om een beeld te geven – bij een gemiddelde kerkenrestauratie kunnen tegelijk aan het werk zijn: timmerlieden voor dak en kap, metselaars/ steenhouwersteam voor gevels, schilders voor interieur, een architect die het proces begeleidt, een opzichter en eventueel vrijwilligers. Grote projecten (b.v. restauratie van een kasteel) kunnen tientallen vakmensen tegelijkertijd werk bieden, maar dan beperkt tot de projectduur.

Inschatting omvang:

De categorie Restauratieproductie & Toelevering is veruit de grootste in termen van aantal mensen. Het is ook het moeilijkst precies te kwantificeren, omdat veel mensen *gedeeltelijk* in deze sector werken (bijvoorbeeld een aannemer die het ene kwartaal een monument restaureert en het volgende kwartaal een reguliere verbouwing doet). We baseren onze schatting op:

- **Restauratiemarkt volume:** Eerder genoemd is de jaarlijkse restauratie-investering. Als we conservatief aannemen dat er totaal (alle monumenten samen, incl. overheidsbijdrage en eigenarenbijdrage) circa **€300–400 miljoen per jaar** wordt besteed aan monumentenrestauratieprojecten, en één fulltime vakmens gemiddeld **€100.000 werk per jaar** uitvoert, dan zijn er zo'n **3.000–4.000 fte** nodig om dat werk uit te voeren. Gezien de stijgende kosten en arbeidsintensiteit is dit plausibel. (NB: Bij €400 miljoen/jaar en €80k per fte zouden het zelfs 5.000 fte zijn; maar daar zitten ook materiaalkosten bij, dus €100k/fte is redelijk.)
- **Beschikbare vaklieden:** Uit signalen van de markt (bijvoorbeeld via restauratieaannemers) weten we dat het aantal gespecialiseerde vaklieden beperkt is, wat leidt tot krapte. We schatten het kernbestand (voltijd-restauratie werkzaam) op enkele duizenden. Bijvoorbeeld: de Vakgroep Restauratie (met ~50 -2025) grote aannemers) had in het verleden wellicht rond 1.500–2.000 werknemers samen; plus nog eens vergelijkbaar aantal bij overige middelgrote en kleine bedrijven buiten de Vakgroep. Restauratiearchitecten in Nederland: wellicht een paar honderd die hoofdzakelijk restauratie doen. Ambachtslieden als steenhouwers: misschien enkele tientallen over het land verspreid. Al met al optellend, komen we in dezelfde orde van grootte (enkele duizenden).
- **Zelfstandigen:** In de bouwsector is ~15% zzp. In restauratie mogelijk meer, omdat veel specialisten (historisch glaszetter, ornamentenrestaurator) zich als zelfstandige verhuren. Deze zijn in aantallen moeilijk te tellen, maar dragen significant bij. Onze schatting houdt hier rekening mee door het "optimistische" scenario hoger aan te zetten.

Concreet kwantitatief:

- **Voorzichtig scenario: ~3.000 personen, goed voor ~2.500 fte.** Dit beeld telt met name de fulltime restauratieberoepen (bij gespecialiseerde aannemers en bureaus). Hierin zitten bijvoorbeeld 2.000 bouwplaatsmedewerkers, 300 architecten/ingenieurs, 200 onderzoekers/adviseurs en 500 overigen (projectleiders, zzp'ers), allemaal fulltime of bijna fulltime in restauratie.
- **Gemiddeld scenario: 5.000 personen (4.000 fte).** Dit neemt aan dat veel "deeltijd-restaurateurs" meetellen: bijvoorbeeld een timmerman die half om half nieuwbouw en restauratie doet, rekenen we als 0,5 fte maar als persoon telt hij mee. Zo komen extra honderden tot duizend personen in beeld, terwijl fte iets gematigder groeit.
- **Optimistisch scenario: ~7.000 personen, ~5.000 fte.** Hierin zijn echt alle mensen begrepen die met zekere regelmaat aan monumenten werken, inclusief forse zzp-populatie en bouwvakkers die slechts een klein deel van hun tijd restaureren (maar in headcount toch voorkomen). Dit scenario zou impliceren dat praktisch elke ervaren vakman in Nederland weleens aan monumenten werkt – wellicht iets te hoog, maar het schetst het plafond.

Resultaat categorie Restauratieproductie & Toelevering:

Bandbreedte ongeveer **3.000 tot 7.000 personen**, overeenkomend met circa **2.500 tot 5.000 fte**. We hanteren als middelpunt ~5.000 personen (4.000 fte). Dit bevestigt dat de uitvoerende kant veruit de meeste mensen beslaat – ruwweg driekwart van iedereen die we tot de restauratiesector rekenen werkt "in het veld" aan projecten.

Middenkader: grote impact

Het is nog even van belang om in te zoomen op het middenkader. Naast vakmensen is er een groeiend tekort aan middenkaderfuncties, zoals werkvoorbereiders, uitvoerders en projectleiders. Hoewel dit tekort numeriek kleiner is dan bij vakmensen, **heeft het een disproportioneel grote impact op projecten**. Het ontbreken van voldoende middenkaderpersoneel kan leiden tot inefficiëntie en vertragingen, omdat deze professionals essentieel zijn voor de planning, coördinatie en aansturing van bouwprojecten. In de bouwsector wordt er gebruikelijk vanuit gegaan dat ongeveer **15–25%** bestaat uit kader- en middenkaderfuncties. De rest betreft direct uitvoerende vaklieden en specialisten.

Als we dat één op één doortrekken naar het gemiddelde aantal werkzame personen in de categorie Restauratieproductie

& toelevering (5000) dan hebben we het over 750 tot 1250 personen (middenkader en kader). En omdat er aanzienlijk meer middenkader dan kader is, zou je kunnen stellen dat, zeg 80% van die 750 tot 1250 mensen middenkader zijn. **Dan heb je het over 600 tot 1000 personen.**

Vervangingsvraag en vergrijzing in de restauratiesector

De Nederlandse beroepsbevolking vergrijst in hoog tempo. Jaarlijks stroomt gemiddeld 1,5% tot 2% van de werkzame beroepsbevolking uit vanwege pensionering. Hoewel exacte cijfers ontbreken, wordt aangenomen dat de vergrijzing in de restauratiesector hoger ligt dan in de reguliere bouwsector. In het bijzonder binnen de categorie *Restauratieproductie & Toelevering* – waar de meeste uitvoerende vakmensen werkzaam zijn – zou de jaarlijkse uitstroom richting pensioen op 3% tot 4% liggen.

Deze verhoogde vergrijzing kan verschillende oorzaken hebben. Vakmensen en specialisten in de restauratie zijn vaak diep persoonlijk betrokken bij hun werk, wat ertoe leidt dat zij langer actief blijven. Daarnaast is tussentijdse uitstroom moeilijker vanwege het specialistische karakter van het vak: overstappen naar andere sectoren is minder vanzelfsprekend. Een derde factor kan zijn dat er minder 'druk van onderaf' is – minder jonge instromers die doorstromen naar de hogere functies – wat ertoe leidt dat oudere medewerkers langer op hun positie blijven.

Op basis van een jaarlijkse uitstroom van 3% tot 4% kunnen we de vervangingsvraag – het aantal nieuwe instromers dat jaarlijks nodig is om de sector op peil te houden – als volgt berekenen voor de categorie *Restauratieproductie & Toelevering*:

TABEL 1: SCHATTING OMVANG VERVANGINGSVRAAG VOOR DE CATEGORIE RESTAURATIEPRODUCTIE & TOELEVERING

Aanname van aantal werkenden in restauratieproductie	3% uitstroom (jaarlijks)	4% uitstroom (jaarlijks)
3.000 personen	90	120
5.000 personen	150	200
10.000 personen	300	400

Afhankelijk van het gekozen scenario ligt de jaarlijkse vervangingsvraag **dus tussen de 90 en 400 nieuwe vakmensen**. Dit betreft enkel de instroom die nodig is om het huidige personeelsbestand op peil te houden – zonder enige uitbreiding van de sectorcapaciteit.

Toekomstige druk op de sectorcapaciteit

Naast deze vervangingsvraag zal de druk op de restauratiesector naar verwachting verder toenemen. Er zijn meerdere structurele ontwikkelingen zichtbaar die de vraag naar restauratie- en instandhoudingswerk verder zullen aanjagen. Zo neemt de maatschappelijke en politieke druk toe om het monumentale bezit te verduurzamen, wat veelal samengaat met complexe en ambachtelijke ingrepen aan bestaande bouwdelen.

Daarnaast wordt er op lokaal en regionaal niveau steeds vaker aandacht gevraagd voor funderingsproblematiek bij historische panden – een taak die nauw verweven is met restauratiewerk. De combinatie van een hoge vervangingsvraag en een toenemende vraag naar capaciteit betekent dat instroombevordering, opleiding en kennisborging structureel op de agenda moeten staan.

Totaalbeeld en scenariovergelijking

Wanneer we alle categorieën samenvoegen, komen we tot de volgende *globale schatting* van de totale werkzame personen in de Nederlandse restauratiesector. We presenteren zowel het aantal personen als het aantal fte, onderverdeeld naar scenario:

TABEL 2: SCHATTING AANTAL PERSONEN IN RESTAURATIESECTOR (LANDELIJK)

Categorie	Voorzichtig (personen)	Gemiddeld (personen)	Optimistisch (personen)
1. Overheid	300	450	600
2. Kennis & opleiding	30	60	100
3. Monumenteigenaren & Beheerders	200	400	600
4. Restauratieproductie & Toelevering	3.000	5.000	7.000
Totaal	3.530	5.910	8.300

TABEL 3: SCHATTING OMVANG IN FTE (FULLTIME-EQUIVALENTEN)

Categorie	Voorzichtig (fte)	Gemiddeld (fte)	Optimistisch (fte)
1. Overheid	200	300	450
2. Kennis & opleiding	25	50	70
3. Monumenteigenaren & Beheerders	150	300	400
4. Restauratieproductie & Toelevering	2.500	4.000	5.000
Totaal	2.875	4.650	5.920

(NB: Afronding op tientallen gebeurt op gevoel; precisie is hier niet bedoeld.)

Uit de tabellen blijkt dat we in het gemiddelde scenario uitkomen op circa **5.900 personen** die betrokken zijn bij restauratie, wat overeenkomt met ongeveer 4.650 fte werk. In het voorzichtige scenario (zeer streng geteld) is het nog altijd ~3.500 personen (2.875 fte), en in het ruime scenario kan het oplopen richting 8.000 personen (5.900 fte).

Controle

Ter controle kunnen we dit totaal relateren aan een kleinere schaal. Neem bijvoorbeeld een middelgrote gemeente van 100.000 inwoners met pakweg 200 rijks- en gemeentelijke monumenten. In zo'n gemeente zou je verwachten:

- 1 à 2 gemeentelijke monumentenambtenaren,
- 1 docent aan een regionale vakschool die een restauratieklasje draait,
- misschien 5–10 mensen bij lokale monumentenstichtingen of Monumentenwacht die actief zijn in die gemeente,
- en al gauw 50–100 vakmensen (aannemers, timmerlieden, architecten) die in een jaar tijd ergens aan een monument in die gemeente werken (niet tegelijk, maar verspreid over projecten).

Dit komt uit op circa 60–110 personen betrokken bij restauratie in één gemeente van 100k inwoners. Schalen we dat op naar Nederland (17,5 miljoen inwoners $\approx 175 \cdot$ zo groot), dan krijgen we ruwweg 10.500 tot 19.250 personen. Dat is een stuk hoger dan onze schatting, maar bedenk dat niet elke gemeente zoveel monumenten heeft als in dit voorbeeld en dat veel vakmensen regio-overstijgend werken (dezelfde persoon werkt in meerdere gemeenten). Onze gemiddelde schatting van ~5.900 personen landelijk lijkt dus verdedigbaar, zij het aan de conservatieve kant van deze ruwe extrapolatie. Het optimistische totaal van ~8.300 personen zou meer in lijn zijn met die maximalistische doortrekking.

Een andere benadering is kijken naar de investeringen: zoals eerder genoemd, als er per jaar bijvoorbeeld € 300 – 400 miljoen aan restauratiewerk wordt verzet, is enkele duizenden fte nodig om dat te doen. **Onze middenschatting van 4.650 fte sluit daarbij aan.** Bovendien bevestigt de Fenicks-analyse dat er rekening gehouden moet worden met de **personeelscapaciteit** bij het plannen van extra restauratieprogramma's. De krapte op de arbeidsmarkt betekent dat het *optimistische scenario* (snelle groei naar >5.000 fte) niet van vandaag op morgen te realiseren is zonder extra instroom van vakmensen.

Samenvatting bijlage 1: omvang werkgelegenheid

Samenvattend bestaat de restauratiesector in Nederland uit naar schatting 5.000 à 6.000 mensen (± 4.500 fte) in onze middenschatting. Dit aantal is verdeeld over vier segmenten:

- **Overheid:**
Enkele honderden betrokkenen (beleidsmakers, vergunningverleners, toezichhouders) die het kader scheppen en bewaken;
- **Kennis & Onderwijs:**
Een klein aantal docenten en trainers dat nieuwe restauratie-experts opleidt;
- **Monumenteigenaren & Beheerders:**
Enkele honderden professionals bij erfgoedorganisaties, fondsen en stichtingen die zich inzetten voor monumenten;
- **Restauratieproductie & Toelevering:**
Veruit de grootste groep, enkele duizenden vaklieden en specialisten die het feitelijke restauratiewerk plannen en uitvoeren.

Gezien de onduidelijkheden in definities en de overlap tussen taken hebben we een bandbreedte gepresenteerd van een voorzichtig scenario (~3.000 personen / 2.900 fte) tot een optimistisch scenario (~8.300 personen / 5.900 fte). De werkelijkheid ligt waarschijnlijk in het midden.

Belangrijk is te benadrukken dat **lang niet al deze mensen fulltime** met restauratie bezig zijn; de sector leunt voor een deel op deelspecialisten en multifunctionele rollen. Daardoor is het aantal **hoofden** hoger dan het aantal **voltijdsbanen**. Wanneer beleidsmakers nieuwe ambities formuleren (bijvoorbeeld om de restauratieachterstand sneller in te lopen), moeten zij rekening houden met deze capaciteit. Uit het recente rijksonderzoek blijkt bijvoorbeeld dat voor het wegwerken van extra restauratieopgaven tot 2033 **honderden extra fte's** nodig zouden zijn – wat alleen haalbaar is met instroom van nieuw talent.

Tot slot kunnen eventuele aanvullende categorieën genoemd worden, zoals **toeleveringsbedrijven** (producenten van historische bouwmaterialen, gespecialiseerde leveranciers) of **vrijwilligers** (bij monumentenorganisaties werken veel vrijwilligers mee in bestuur of openstellingen). Deze zijn hier buiten beschouwing gelaten in de aantallen, maar zij vormen wel een belangrijke ondersteunende schil om het werk van de genoemde 5-6 duizend professionals mogelijk te maken.

Deze schatting, gebaseerd op brede bronnen en aannames, biedt hopelijk een bruikbaar inzicht in de orde van grootte van de restauratiesector. Het laat zien dat de sector, hoewel relatief klein in absolute aantallen, samengesteld is uit een breed palet aan disciplines die gezamenlijk zorgen voor het behoud van ons rijke monumentale erfgoed.

Vergelijking restaurantiebranche Nederland vs. Duitsland, Frankrijk en Engeland

Nederland

Sectorstructuur

De Nederlandse restaurantiesector is sterk versnipperd, zonder duidelijk centraal aanspreekpunt of regie. Er zijn diverse samenwerkingsverbanden (brancheorganisaties, restaurantie-aannemers, architecten, POM's, gemeenten, erfgoedorganisaties), maar een overkoepelende samenwerking over alle belanghebbende sectoren op het thema restaurantie arbeidsmarkt ontbreekt grotendeels. Dit rapport constateert dat een gezamenlijke profilering ontbreekt en pleit voor bundeling om versnippering tegen te gaan.

Rol van de overheid

De overheid biedt weinig sturing op de restaurantiesector. Bekostigd onderwijs voor monumentenrestaurantie is grotendeels afgebouwd vanwege te lage studentenaantallen, hoewel er nog wel initiatieven bestaan via bijvoorbeeld het NCE en specifieke MBO/HBO-modules (keuzedelen). Hierdoor is er onvoldoende structurele instroom via reguliere opleidingen en moeten marktpartijen in toenemende mate zelf opleiden. Lokale overheden hebben bovendien vaak beperkte eigen restaurantie-expertise meer in huis. Er is geen integrale langetermijnstrategie van de rijksoverheid voor de restaurantiesector en deze arbeidsmarktproblematiek in het bijzonder – de meeste initiatieven komen tot nu toe vooral uit de diverse delen van de sector zelf.

Opleidingsstructuur

Gespecialiseerde restaurantie-opleidingen op mbo/hbo-niveau zijn schaars. Bestaande vakopleidingen (bijv. voor restaurantie-timmerman of -metselaar) zijn afgeschaald of verdwenen, waardoor er nauwelijks natuurlijke instroom van jong talent is. Het Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen (NCE) probeert een coördinerende rol te spelen, maar is afhankelijk van de deelname van ROC's en bedrijven. Sommige van de grotere restaurantiebedrijven hebben eigen vakscholen opgezet om het gat te vullen.

Sectorbrede strategie

Er is (nog) geen sectorbrede strategie of een aangewezen regiegroep die zich richt op de arbeidsmarktproblematiek in de restaurantiesector. De noodzaak hiervoor wordt in eerdere analyses benadrukt.

Personeelsproblematiek

Nederland kampt met een dringend tekort aan vaklieden en middenkaderpersoneel in de restaurantie. Een grote uitstroombgolf door vergrijzing wordt verwacht. De gevolgen zijn nu al merkbaar: projecten lopen vertraging op, kosten stijgen en er is risico op verlies van specialistische kennis en kunde. Een nationale wervingscampagne wordt als noodzakelijk gezien maar staat nog in de kinderschoenen.

Duitsland

Sectorstructuur

Duitsland heeft een sterk gestructureerde sector via het ambachtswezen (Handwerk), georganiseerd in gilden (Innungen) en overkoepelende Handwerkskammern. Restauratiewerk wordt vaak uitgevoerd door gespecialiseerde bedrijven geleid door vakmensen met een Meister-titel. Er is een specifieke, beschermde kwalificatie "Restaurator im Handwerk". Daarnaast zijn er academisch geschoolde restauratoren en gespecialiseerde architecten. Het Deutsches Nationalkomitee für Denkmalschutz (DNK) speelt een coördinerende rol.

Rol van de overheid

De overheid speelt een meer faciliterende rol, vaak indirect via de brancheorganisaties en Handwerkskammern. Het DNK heeft bijvoorbeeld een werkgroep die in 2024 werkte aan een bewustwordingscampagne [Actuele status per april 2025 te verifiëren]. Er is financiële ondersteuning beschikbaar, o.a. via beurzen van de Deutsche Stiftung Denkmalschutz (DSD). De overheid ondersteunt de gilde-structuur en de Handwerkskammern die verantwoordelijk zijn voor examens en kwaliteitsborging.

Opleidingsstructuur

Het duale opleidingssysteem (praktijkleren bij een bedrijf gecombineerd met school) is sterk. Echter, specifieke erfgoedvaardigheden zijn vaak (nog) geen standaard onderdeel van de basis-ambachtsopleidingen [Verificatie van de meest actuele situatie is wenselijk]. Dit wordt opgevangen via vervolgopleidingen (bijv. van Meister naar "Restaurator im Handwerk") bij hoog aangeschreven gespecialiseerde centra zoals Propstei Johannesburg en Akademie Schloss Raesfeld. Er zijn ook universitaire en HBO-equivalent (Fachhochschule) opleidingen. Er is een cultuur van leven lang leren.

Sectorbrede strategie

Er is geen expliciet landelijk strategiedocument, maar wel sprake van geïntensiveerde samenwerking tussen stakeholders. Een enquête van de Zentralverband des Deutschen Handwerks (ZDH) bevestigde in 2024 de hoge vraag en tekorten [Resultaten en opvolging te verifiëren]. Acties worden gecoördineerd via platforms zoals het DNK en ZDH (bijv. een vacatureplatform). De Handwerkskammern borgen de kwaliteit.

Personeelsproblematiek

Ook Duitsland kampt met een acuut tekort aan vakmensen ("Fachkräftemangel"), met name in de restauratie, en verwacht een verslechtering. Traditionele ambachten zijn schaars. Men zet in op een gezamenlijke promotiecampagne [Actuele status per april 2025 te verifiëren], het faciliteren van zij-instroom, mentorschapsprogramma's (via DSD), vrijwilligersinitiatieven en het actief promoten van waardering voor het ambacht via een gecombineerde aanpak.

Frankrijk

Sectorstructuur

Frankrijk kent een sterk gecentraliseerde en gereguleerde sector. Het Ministerie van Cultuur (via DG Patrimoines en regionale DRACs) is verantwoordelijk en sturend. Gespecialiseerde aannemers zijn vaak verenigd in de Groupement des entreprises de restauration de Monuments Historiques (GMH), onderdeel van de Fédération Française du Bâtiment (FFB). Voor werk aan geklasseerde monumenten is vaak een Qualibat-certificering vereist. De Compagnons du Devoir, met hun meester-gezeltraditie en "Tour de France", spelen een belangrijke rol in de opleiding en het behoud van hoogwaardig vakmanschap.

Rol van de overheid

De Franse overheid speelt een actieve en sturende rol. Het Ministerie bepaalt beleid, financiert veel werk (o.a. via de populaire Loto du Patrimoine) en heeft een cruciale rol in de aansturing van het opleidingslandschap. Het voorbeeld na de Notre-Dame brand, met het opzetten van het "Chantiers de France" programma om snel vakmensen op te leiden, illustreert dit. Het ministerie is direct betrokken bij belangrijke opleidingsinstituten (École de Chaillot, INP) en ondersteunt beroepsopleidingen (CAP/BAC Pro).

Opleidingsstructuur

Frankrijk heeft een uitgebreid en gelaagd opleidingsaanbod op alle niveaus. Er zijn gespecialiseerde beroepsopleidingen (CAP, BAC Pro), vaak via de Compagnons. De Compagnons du Devoir bieden een uniek duaal traject met de "Tour de France". Voor hoger opgeleiden zijn er prestigieuze instellingen zoals de École de Chaillot (architecten) en het Institut National du Patrimoine (INP) (restauratoren objecten). Regionaal worden "Campus des Métiers d'Art et du Patrimoine" ontwikkeld. De overheid ondersteunt deze structuur actief. Hierdoor beschikt Frankrijk over een relatief sterke pool van specialisten.

Sectorbrede strategie

De strategie voor de sector is geïntegreerd in het overheidsbeleid, met het Ministerie (DG Patrimoines) in de leidende rol, in overleg met partners zoals GMH en het Institut National des Métiers d'Art (INMA). Er zijn coördinatieorganen en er wordt proactief gehandeld bij calamiteiten (cf. Notre-Dame taskforce). Er is een langetermijnvisie op het behoud van "levend erfgoed" (vakmanschap).

Personeelsproblematiek

De personeelsvoorziening lijkt relatief stabiel dan in NL of UK, dankzij het robuuste systeem. Er zijn echter wel specifieke knelpunten. De Notre-Dame brand legde potentiële tekorten bloot (destijds geschatte behoefte aan honderden steenhouwers, timmerlieden etc.). De proactieve reactie hierop ("Chantiers de France") heeft de instroom een boost gegeven [Exacte impact lastig te meten van buitenaf]. De Compagnons spelen een rol in het binden van personeel door hun sterke gemeenschap en beroepstrots. Zij-instroom wordt gefaciliteerd (bv. via volwassenen-CAP). Er is actieve communicatie over het belang en de aantrekkelijkheid van de beroepen.

Engeland (Verenigd Koninkrijk)

Sectorstructuur

De sector in Engeland was traditioneel versnipperd, vergelijkbaar met Nederland. Recentelijk is er echter een significante omslag gaande. Het Historic Environment Skills Forum, met meer dan 170 stakeholders, heeft geleid tot het Heritage Craft Education, Skills and Partnership (HESCAPE) actieplan, gelanceerd in 2024. Hiermee is er nu een overkoepelend platform en een duidelijke regiegroep.

Rol van de overheid

De Engelse overheid (via het Department for Culture, Media and Sport - DCMS) erkent nu het belang van sturing. Historic England (HE), de publieke erfgoedorganisatie, heeft een leidende rol in de coördinatie en ondersteunt HESCAPE actief. Financiering komt o.a. van het Heritage Lottery Fund (HLF) en de Construction Industry Training Board (CITB). Historic England heeft zelf het Heritage Building Skills Programme opgezet (gestart 2021, focus Noord-Engeland). De overheid stimuleert ook regionale netwerken en overweegt aanpassingen in regelgeving (bv. fiscaal).

Opleidingsstructuur

Een groot probleem is dat formeel bouw- en techniekonderwijs (FE Colleges) zeer weinig erfgoedspecifieke inhoud bevat (vaak wordt ca. 1% genoemd) [Exacte percentage en bron te verifiëren]. Het traditionele meester-gezel model is grotendeels verdwenen. FE Colleges focussen op nieuwbouw en schaalvergroting. Het aanbod is beperkt. Alternatieve routes bestaan via organisaties als The Prince's Foundation (Dumfries House). Er worden nu via HESCAPE actieve pogingen ondernomen om erfgoedvaardigheden weer te integreren in het reguliere systeem (bv. via pilots zoals 'shared apprenticeships') [Actuele status pilots te verifiëren]. Korte cursussen en erkenning van eerder verworven competenties (EVC) spelen ook een rol. Engeland bevindt zich in een inhaalslagfase.

Sectorbrede strategie

Sinds 2024 is er met HESCAPE een expliciete sectorstrategie, gedragen door een breed platform. Het plan bevat concrete acties gericht op instroom, opleiding en het imago van het vak. Er zijn thematische werkgroepen die rapporteren aan de stuurgroep van het Forum. Samenwerking wordt als cruciaal gezien. Hiermee heeft het VK (met name Engeland) nu een gecoördineerde visie en aanpak, in tegenstelling tot de situatie in Nederland.

Personeelsproblematiek

Er wordt openlijk gesproken van een "heritage skills crisis". Ondanks de grote erfgoedvoorraad (naar schatting 20% van de gebouwen stamt van voor 1919) is er een ernstig tekort aan vakmensen. Dit leidt tot risico op kennisverlies, vertraging van projecten en zelfs sloop/nieuwbouw als alternatief. Belangrijke oorzaken zijn het gebrek aan instroom vanuit het onderwijs en het verminderen van traditionele vakoverdracht. Jongeren krijgen op school nauwelijks ambachtelijke vakken. De bestaande vakmensen vergrijzen. De reactie hierop is de gecoördineerde aanpak via HESCAPE (werving, traineeships, regionale hubs). Men benadrukt de toekomstige relevantie van erfgoedvaardigheden (bv. voor duurzame aanpassingen/retrofit). Er wordt gekeken naar randvoorwaarden zoals fiscale regels (BTW op restauratie vs. nieuwbouw) [Actuele status politieke discussie te verifiëren] en investeringen in vakscholen. Erkenning van bestaande vakspecialisten (bv. via een 'Master Craftsperson'-erkenning) [Details regeling te verifiëren] en het promoten van het aanzien van het vak maken deel uit van de gecombineerde aanpak.

Kernpunten bijlage 2: internationale vergelijking

- De Nederlandse restauratiesector kenmerkt zich door een sterke versnippering en een gebrek aan centrale regie, in tegenstelling tot de meer gestructureerde aanpak in Duitsland, Frankrijk en recentelijk Engeland. Dit leidt tot een onvoldoende gecoördineerde aanpak van de arbeidsmarktproblematiek, waaronder een dringend tekort aan vaklieden en het verlies van specialistische kennis.
- Waar andere landen een actievere rol van de overheid zien in de sturing en ondersteuning van de sector (Frankrijk) of een sterke verankering via ambachtswezen en gilden (Duitsland), ontbreekt in Nederland een dergelijke structuur. Het onderwijslandschap in Nederland kent een tekort aan gespecialiseerde restauratieopleidingen, wat de instroom van nieuw talent belemmert.
- De aanpak van de arbeidsmarktproblematiek verschilt aanzienlijk: waar Nederland worstelt met het opzetten van een nationale wervingscampagne en het invullen van het opleidingsgat, zetten Duitsland, Frankrijk en Engeland in op gecoördineerde acties, promotie van het vakmanschap, en structurele oplossingen binnen het onderwijs.

¹Belangrijk: Niet van alle beschreven (recente) ontwikkelingen en initiatieven is de actuele status per 10 april 2025 geverifieerd.

Bronnen

Officiële beleidsstukken en onderzoeken bieden achtergrond bij de restauratieopgave en de benodigde inzet. Enkele belangrijke referenties:

- **Kamerbrief OCW "Onderzoek restauratieopgave niet-woonhuis rijksmonumenten (tussenrapportage)", 2024** – bevat kwantitatieve ramingen van restauratieachterstand en benadrukt de noodzaak van voldoende werkvoorraad en personele capaciteit.
- **EIB Trends op de bouw arbeidsmarkt 2024-2028:** Dit rapport biedt **inzichten in de arbeidsmarkt van de totale bouwnijverheid**, inclusief cijfers over het aantal arbeidsjaren en de arbeidsproductiviteit. Het bespreekt verschillende segmenten binnen de bouw en factoren die van invloed zijn op de productiviteit, zoals regelgeving en weersomstandigheden.
- **EIB Restauratie en onderhoud van monumenten tot 2018:** Dit is een rapport van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB) dat zich specifiek richt op **restauratie en onderhoud van monumenten**. Het geeft een overzicht van diverse **subsidieregelingen** (zoals Brrm, Brhb, Rrm, Stadsherstel, Decentralisatieuitkering, Restauratieregeling 2012, Brom, Brim) en de toegekende subsidiebedragen over de periode 2012-2018. Ook worden de gebruikte ophoogfactoren per subsidie categorie weergegeven en de verdeling van beschikkingsjaren naar productiejaar. Het document bevat ook contactgegevens en een lijst met EIB-publicaties.
- **EIB marktverkenning - instandhouding van monumenten.** Een andere marktverkenning van het EIB gericht op de **instandhouding van monumenten**. Het bevat een overzicht van subsidieverlening voor de periode 2015-2020, waaronder Stadsherstel, Decentralisatie-uitkering en Brim (Sim). Daarnaast geeft het informatie over de **staat van onderhoud** van geïnspecteerde rijksmonumenten, onderverdeeld naar verschillende typen gebouwen (zoals kerkelijke gebouwen, losse objecten, openbare gebouwen, molens). Het document noemt ook betrokken ministeries zoals BZK en OCW.
- **Rapport-Kwaliteit-in-de-monumentenketen:** Dit rapport geeft een overzicht van leden van drie belangrijke brancheorganisaties in de restauratiesector: de **VAWR** (Vereniging van Architecten Werkzaam in de Restauratie), het **GA-Platform** (samenwerkingsverband van gespecialiseerde aannemers en vaklieden in de restauratiesector) en de **Vakgroep Restauratie** (aannemersbedrijven). Dit illustreert de organisatiestructuur binnen de sector.
- **GA-platform onderzoek 2020.** Dit uittreksel bespreekt de perspectieven van **gespecialiseerde restauratiebedrijven** en hun brancheorganisaties. Het benoemt knelpunten zoals opdrachtgevers die zich weinig gelegen laten liggen aan certificaten en prijs als bepalende factor. Er is ook een positieve noot dat hoofdaannemers meer met gekwalificeerde specialisten gaan werken.
- **HMC-Jaarverslag-2023:** Dit is het **jaarverslag van het Hout- en Meubileringscollege (HMC)**, een MBO-instelling. Het biedt gedetailleerde informatie over de financiële situatie, studentenaantallen, personeelszaken (waaronder de functiemix van docenten, werkdruk, en verzuim), en onderwijsactiviteiten zoals numerus fixus, beroepspraktijkvorming (bpv), practoraten, en non-formeel onderwijs via HMC NEXT. Het geeft inzicht in een specifieke opleidingsinstelling relevant voor de restauratiesector (hoewel niet uitsluitend op restauratie gericht).
- **Hoofdstukken staat erfgoedonderwijs Kevin Santifort UvA/RCE:** Dit document, gerelateerd aan de **Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)**, gaat over de **staat van erfgoedonderwijs** in Nederland. Het behandelt de uitdagingen bij het beïnvloeden van studiekeuzes en het gebrek aan stageplaatsen als gevolg van personeelstekorten. Het verwijst naar diverse overzichten en registers van erfgoedopleidingen.
- **Hylkema 'Onderzoek restauratieopgave 2024-2033 en evaluatie restauratiesubsidies niet-woonhuis-rijksmonumenten:** Een rapport van Hylkema Erfgoed en Fenicks over de verwachte **restauratieopgave voor niet-woonhuis-rijksmonumenten** voor de periode 2024-2033. Het evalueert het huidige subsidiestelsel en bespreekt incidentele regelingen, zoals een specifieke subsidieregeling voor molens in Zuid-Holland. Het rapport noemt ook **risico's als gevolg van klimaatverandering**, zoals paalrot, en de uitdagingen voor eigenaren bij het financieren van de eigen bijdrage.
- **Hylkema 'Onderzoek restauratieopgave 2024-2033 tussenrapportage:** Een tussenrapportage van Hylkema over de restauratieopgave tot 2033. Het benadrukt de **uitdagingen voor eigenaren** (met name vrijwilligersorganisaties, kerkbesturen, agrariërs) om de vereiste eigen bijdrage voor restauraties op te brengen. Het document bevat ook bijlagen over de kosten van onderhoud en restauratie van **groene monumenten** en de bronnen die gebruikt zijn voor deze inschatting.

- **KBA-Turf totaal verkennend onderzoek versterking restauratieonderwijs - 14-2-2022:** Dit rapport is een verkennend onderzoek naar de **versterking van restauratieonderwijs** door KBA Nijmegen en Bureau Turf. Het bespreekt verschillende **onderwijsroutes** naar restauratievakmanschap (meester-gezel, MBO, brancheopleiding) en de noodzaak van samenwerking tussen branches, MBO en overheid. Het bevat een overzicht van het huidige opleidingsaanbod voor specifieke restauratievakmanschappen (leidekkers, rietdekkers, restauratieschilders, restauratietimmerlieden). Het identificeert **knelpunten bij kleinschalige opleidingen** zoals beperkte organisatiegraad, gebrek aan financiering buiten projecten, en de uitdaging om de balans te vinden tussen algemene MBO-eisen en specialistische vakkennis. Er worden suggesties gedaan voor verbetering, zoals het gebruik van keuzedelen/mbo-certificaten en het zoeken naar aanvullende financiering.
- **Kansenagenda versterken restauratieonderwijs 2024:** Dit document stelt voor om te **pleiten voor de oprichting van een opleidingsfonds** voor restauratieberoepen, gefinancierd met private en publieke middelen. Het suggereert onderzoek naar knelpunten bij bedrijven en branches als basis hiervoor.
- **Met-erfgoed-meer-ruimtelijke-kwaliteit - 2019:** Dit sectoradvies monumenten en archeologie van de Raad voor Cultuur, gaat over de **integratie van erfgoed in de ruimtelijke ordening** en hoe dit kan bijdragen aan ruimtelijke kwaliteit. Het signaleert een gebrek aan **erfgoedkennis bij kleinere gemeenten**, wat leidt tot gemiste kansen. Het document noemt ook een groot archeologisch onderzoeksproject en initiatieven om onderzoeksresultaten te ontsluiten voor publiek en onderwijs.
- **Overzicht erfgoedopleidingen in Nederland: online overzicht of register van erfgoedopleidingen** in Nederland, waarbij organisaties zoals NCE (Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen) worden genoemd.
- **Praktijkcentrum R&A NH:** Dit document bevat een lijst met **praktische vaardigheden en werkzaamheden** binnen de bouw en restauratie, zoals maatvoeren, stellen van kozijnen, en verschillende technieken voor machinaal houtbewerken. Het lijkt gerelateerd aan een praktijkcentrum voor opleidingsdoeleinden.
- **Savantis Haalbaarheidsonderzoek Instroombevordering sector Erfgoed – 2025.** Dit rapport presenteert een **haalbaarheidsonderzoek naar het bevorderen van instroom in de erfgoedsector**. Het bevat een routekaart voor het ontwikkelen en implementeren van **praktijkgerichte opdrachten voor leerlingen in het voortgezet onderwijs** (Pro, vmbo, havo, vwo) om hen kennis te laten maken met de sector. Het stelt projecten voor zoals het ontwikkelen van een servicepakket voor scholen, een keuzevak Erfgoed voor vmbo, en het betrekken van bedrijven, organisaties en vrijwilligers bij de uitvoering. Het benoemt diverse betrokken partijen.
- **Wikipedia-overzicht monumenten in Nederland –** aantal beschermde monumenten (rijksmonumenten) als context.
- **Ecorys-onderzoek 2015** in opdracht van Nationaal Restauratiefonds – toonde positieve economische effecten van restauratie, waaronder werkgelegenheidsgroei, hetgeen de maatschappelijke relevantie van een robuuste restauratiesector onderstreept.

Overzicht organisaties

Voor dit onderzoek hebben we gesprekken gevoerd met deskundigen die werkzaam zijn bij de volgende organisaties. De gesprekken vonden zowel formeel als informeel plaats. Vaak waren ze uitgebreid, maar soms ging het ook om een kort maar betekenisvol contact (zie paragraaf 1.2). Soms zijn er meerdere gesprekken per organisatie gedaan en soms hebben er twee gesprekken met dezelfde deskundige plaatsgevonden.

Iedere deskundige heeft op persoonlijke titel deelgenomen en niet noodzakelijkerwijze namens de organisatie waar hij voor werkzaam is. Vermelding van de organisaties impliceert geen formele betrokkenheid bij of instemming met de inhoud of conclusies van dit rapport. Individuele bijdragen zijn vertrouwelijk behandeld en niet naar personen herleidbaar gemaakt.

De lijst met 37 organisaties:

- Archivolt Architecten
- BOEi
- Bouwbedrijf Boogert
- Bouwmensen Amersfoort
- Bouwmensen Amsterdam
- Bouwmensen Den Bosch
- Economisch Instituut voor de Bouw (EIB)
- Fenicks
- Platform Gespecialiseerde Aannemers in de Restauratie (GA-Platform)
- Gelders Restauratie Centrum
- Gemeente Den Haag
- Hogeschool Utrecht
- Hout- & Meubileringscollege (HMC)
- Joan van de Hurk, bouwkundig en restauratieadvies
- Koninklijke Woudenberg
- MBO Raad
- Meesters-In
- Ministerie van OCW
- Monumentenwacht Gelderland
- Nationaal Restauratiefonds
- Nationaal Centrum Erfgoedopleidingen (NCE)
- Nico de Bont
- Pronk Bouw
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE)
- Restauratoren Nederland
- ROC van Twente
- Rothuizen Architecten
- Saxion Hogeschool
- SBB - Samenwerking Beroepsonderwijs Bedrijfsleven
- Stichting ERM
- Stichting Kastelen Buitenplaatsen en Landgoederen (SKBL)
- Stichting Monumentenbezit
- Universiteit van Amsterdam (UvA)
- Utrechts Monumentenfonds
- Vakgroep Restauratie
- Vereniging Hendrick de Keyser
- Vereniging van Architecten Werkzaam in de Restauratie (VWAR)

De inhoud van deze brochure
is met zorg samengesteld.
De stichting ERM aanvaardt
echter geen aansprakelijkheid
ten aanzien van mogelijke
onjuistheden.

In opdracht van Stichting ERM

IVEM
Herbert-Jan Hiep
Paul Sikkema

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Stichting ERM
T.a.v. de heer C. Braak
Postbus 420
2800 AK GOUDA

Kenmerk: 202600449

Den Haag, 28 januari 2026

Geachte heer Braak,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025.nl) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Rianne Letschert
Informateur

Geachte informateur prof. dr. R. Letschert,

Wij richten ons tot u namens de Iraans-Nederlandse gemeenschap—een gemeenschap die al decennialang bijdraagt aan de welvaart en versterking van de Nederlandse samenleving door middel van academische prestaties, ondernemerschap en actieve maatschappelijke betrokkenheid—evenals betrokken Nederlanders. Gesterkt door nauwe afstemming met het Comité Iran Vrij en voorzitter Prof. dr. Uri Rosenthal, (voormalig Minister van Buitenlandse Zaken), onderstrepen wij de eerdere correspondentie van het comité en brengen wij de volgende punten met klem onder uw aandacht.

Dit is een moment van historische urgentie: in Iran vindt een landelijke opstand plaats van ongekeerde omvang en reikwijdte, waarbij burgers uit alle regio's en van alle achtergronden betrokken zijn. Diverse waarnemingsinstanties, waaronder de Human Rights Activists News Agency (HRANA) en het Institute for the Study of War (ISW), hebben activiteiten gedocumenteerd in meer dan 180 steden en op meer dan 4000 verschillende locaties in alle 31 provincies van Iran. Deze protesten beperken zich niet tot economische onvrede; zij weerspiegelen een duidelijke en collectieve eis voor de beëindiging van het regime van de Islamitische Republiek, de terugkeer van Kroonprins Reza Pahlavi, en een overgang naar een seculier, democratisch Iran onder zijn leiding tijdens de transitieperiode. Gesteund door een breed mandaat en erkend als een verbindende factor in het transitieproces, zet kroonprins Reza Pahlavi zich al jaren in voor een plan dat een machtsvacuüm moet voorkomen en een vrij referendum garandeert. Dit werk wordt aangevuld door het Iran Prosperity Project, een coalitie van experts die de technische fundamenten legt voor economisch herstel en internationale investeringen.

Het regime van de Islamitische Republiek heeft de protesten beantwoord met systematische wreedheden, waaronder het gebruik van scherpe munitie tegen burgers, massale arrestaties en de inzet van buitenlandse militie, militaire artillerie en giftige chemische stoffen, zoals gerapporteerd door Britse functionarissen. Om een grootschalige repressie mogelijk te maken en de bevolking het zwijgen op te leggen, is een landelijke communicatie-blackout opgelegd waarbij, volgens NetBlocks, de internettoegang sinds 8 januari om 21.00 uur (MET) bijna volledig is afgesneden om de acties van het regime en wat nu een bloedbad van ongekeerde omvang is, aan het zicht te onttrekken. Onafhankelijke rapportages van bronnen zoals CBS News en de Sunday Times bevatten schattingen van een dodental onder burgers tussen de 12.000 en 20.000, met recentere schattingen van TIME van ruim 30.000. Deze cijfers overtreffen de 1.500 doden die onder vergelijkbare omstandigheden in 2019 vielen ruimschoots, en duiden op een van de ernstigste massamoorden in de moderne geschiedenis.

De misdaden tegen de menselijkheid reiken verder dan enkel de repressie op straat. Troepen van het regime hebben invallen gedaan in ziekenhuizen om daar aanwezige gewonden gericht te executeren, terwijl rouwende families onder dreiging tot zwijgen zijn gebracht en losgeld hebben moeten betalen voor de lichamen van hun dierbaren, aldus rapportages van DW en ABC News. Opdat wij de gruwelijkheden die dit regime de afgelopen 47 jaar heeft aangericht nimmer vergeten, waaronder, maar helaas niet beperkt tot, de volgende misdaden:

- De systematische uitschakeling van civiele en politieke oppositie door executies, marteling en willekeurige detenties, met meer dan 1.500 executies in 2025 volgens het in Noorwegen gevestigde Iran Human Rights (IHR);
- Transnationale repressie en liquidaties, waarbij staatsagenten en criminele syndicaten worden ingezet tegen dissidenten (waaronder de moordpoging in Haarlem in 2025), journalisten en de Joodse gemeenschap;
- Door de staat gesponsord terrorisme in het Midden-Oosten via een netwerk van proxies, waaronder Hamas, Hezbollah, de Houthi's en sjiiitische milities in Irak;
- Het leveren van kamikazidrones en militaire steun aan Rusland voor de invasie van Oekraïne, waarmee de dreiging van het regime direct naar het Europese continent wordt verplaatst.

Dit is derhalve geen interne aangelegenheid die van een afstand kan worden gadegeslagen. De wreedheden en de systematische schending van mensenrechten in Iran vormen een bedreiging voor de belangen van de internationale gemeenschap. Bovenal is het een directe aanval op de waarden die Nederland consequent verdedigt: menselijke waardigheid, vrijheid, democratie en de rechtsstaat. Wij roepen de Nederlandse regering daarom op tot principiële en concrete stappen:

- De Islamitische Revolutionaire Garde (IRGC) formeel aanwijzen als terreurorganisatie, om de Nederlandse wetshandhaving het wettelijke mandaat te geven hun binnenlandse activa te bevriezen en hun Europese activiteiten te ontmantelen;
- De Nederlandse ambassadeur uit Iran terugroepen als krachtig diplomatiek signaal tegen de aanhoudende repressie;
- Publiekelijk verklaren dat de Islamitische Republiek internationaal, conform de Responsibility to Protect (R2P), verantwoordelijk zal worden gehouden voor haar systematische misdaden tegen de menselijkheid;
- In gesprek gaan met Kroonprins Reza Pahlavi ten aanzien van zijn positie als neutrale facilitator van het overgangsproces en zijn voorgestelde blauwdruk voor een democratische transitie.

Een democratisch Iran zal niet alleen de waardigheid en vrijheid van zijn bevolking herstellen, maar ook fungeren als een cruciale factor voor regionale stabiliteit en een betrouwbare partner voor Europa en Nederland. Het ondersteunen van de strijd van het Iraanse volk voor een seculiere democratie is daarom zowel een morele plicht als een noodzakelijke strategische investering in een stabielere internationale orde.

Wij doen een dringend beroep op u om met de nodige daadkracht en urgentie op deze situatie te reageren. Wij verzoeken u dan ook nadrukkelijk om de bovengenoemde punten integraal mee te wegen in de formatiebesprekingen en hieraan de noodzakelijke aandacht te besteden in het komende regeerakkoord.

Hoogachtend,

Initiatiefnemers: Nima Hakim, Dr. Khashayar Modaresifar, Sadaf Nadimi, Dr. Sara Azizian Amiri.

Medeondertekend door:

Nima Hakim
Kandidaat-raadslid en
Psychologiestudent

Khashayar Modaresifar
Business Consultant

Sadaf Nadimi
Project Manager Onderwijs

Sara Azizian Amiri
Biomedical Engineer

Prof. dr. Afshin Ellian
Hoogleraar Encyclopedie van
de Rechtswetenschap aan de
Universiteit Leiden

Prof. dr. Jessica Roitman
Hoogleraar Joodse Studies aan
de Vrije Universiteit
Amsterdam

Jan Middendorp
Founding partner / CFO

Parya Lotfi
Co-founder at DuckDuckGoose

Atefeh Bahadori
Familie mediator en
Schrijfster

Reza Chavoushi
Eigenaar-uitgever

Rouzbeh Daneshvar
Tandarts

Bahareh Abdikivanani
Universitair docent aan de
Technische Universiteit Delft

Aydin Zadeh
Engineer

**Hengameh
Farahmandazad**
PhD researcher

Farnam Abbasi
Student

Sayyad Abdi
Administratief medewerker

Shahla Abdollahi
Onderzoeker

Mehdi Abdollahzadeh
Gepensioneerd

Somayeh Ahmadi
Architect

Maryam Alaghband
Specialist

H. Ale Yaghibi
Maatschappelijk werker

Nazanin Aligholi
Ambtenaar

Ali Alikhani

Mona Alipour Amirabad
Verpleegkundige

Shahram Alishiri
Engineer

Parwane Alizadeh
Zorgmedewerker

Elly Alizadeh
Arts

Nazanin Amani

Hadiseh Amirkaveh
Werkzaam in de horeca

Bijan Amjad
Docent, onderwijsadviseur en
auteur

Ali Amoozandeh
Lead Design Engineer

Masoud Arabkhani
Gepensioneerd

Jara Marcha Josje Arts
CSA-medewerker

Mona Asadi
Lean Consultant

Nagmeh Asadifar
Afdelingsassistent

Afsaneh Asgari
Adviseur Bedrijfsvoering,
Rijkswaterstaat

Parwaneh Asghari
Zzp'er

Seyedehrazieh Askari
Engineer

Sharareh Atabaki
Docent

Silva Aviki
Tandarts

G.H. Azad

Reza Azadi

Arash Azadian
Fotograaf

Dariush Azhgan
Kwaliteitsmedewerker

Shakiba Babri
Arts

B. Baghban
Klusjesman

Fereshteh Bagheri
Schoonheidsspecialist

M. Bagheri
Tandarts

Mandana Bagheri
Werkzaam in de
gezondheidszorg

Raheleh Barzgar
Engineer / Leidinggevende

Hilda Behnead
Kleuterleider

Sara Behrad
Clinical Researcher

Soroush Behrouzfar
Network Administrator

Mina Behtoei
Ondernemer

Kamran Beigjanian
Vrachtwagenchauffeur

E.M. Hoff Berg, van den
Gepensioneerd

J. Berkel, van
Verpleegkundige

Remco Bijl
Zzp'er

Nicole Bischoff
Coördinator
Vrouwenparticipatie
Vrijwilligerscentrale
Wageningen

Brigiet Bluminck
Zzp'er

Elmira Boer
Verpleegkundige

Narges Boer-Naseri, de
Gepensioneerd

J. Bok-Trip, de
Gepensioneerd

Thea Bruijn
Programmabegeleider

Clasien Burkels
Gepensioneerd en volop actief
in vrijwilligerswerk

Henny Burkels
Onderwijs- en
maatschappelijk
initiatiefnemer & gids

Fanny Castel
Relatiemanager Trusts and
Foundations

Monireh Dadash Ahani
Gepensioneerd

Marisca Daele, van
Learning Developer

Mehrdad Daliri
Operationeel Manager

S. Daliri
Ziekenhuisapotheker

Nasrin Daliri-Naseri
Cytologisch analist pathologie,
Gelre ziekenhuizen

Milad Danesh

M.R. Darwishy
Zzp'er

H. Daryani

Aki Datoobar
Financieel medewerker

Mitra Dehgani
Senior beleidsadviseur
Ministerie van Financiën

Malu Dijk, van

Sofia Dopper
Manager onderwijs

Alexander Driessen
Host

Ed Dumrese

Hannie Dunnewold
Gepensioneerd

Nazila Ebadi
Eigenaar van een
schoonheidssalon

Mina Ebrahimifirouz
Manager tandartspraktijk De
Liefde

Parisa Eftekhari
Engineer

Zahra Eftekhari Mirkoohi
Vrijwilliger

Sara Ehteshamy
Huidtherapeut

Sara Esch, van

Faezeh Esmaeili
Process Engineer

M. Etemadi
Gepensioneerd

Jamileh Ezazi
Gepensioneerd

M. Faraji
Hbo-student

Fariba Fathi
Tandarts

Kawus Forouzand
Architect &
Stedenbouwkundige bij de
overheid

Gertjan Francke
Rijksambtenaar

P.M.J.J. Frissen
Juridisch uitgever

Reza Gamari
Desk Site Engineer

Johanna Geertje Evink
Zangeres

Ronak Geravandi
Werkzaam in de horeca

S.H.R. Ghaemmaghami
Gepensioneerd

Shabnam Ghahramani
Huisarts

Shirin Ghahramani
Zorgondernemer

Shahrzad Ghahramani
Fiscalist

Nafise Ghalandari
Arts

Sahand Gharaviyan
Tandarts

Azarnosh Ghasemi
Werkzaam bij The Valet Guys

Narges Ghassemi
Lagharaki
Mondhygiënist

Javid Gheysari
Gepensioneerd

Ghazaleh Ghobadi
Z'er

Azad Goli
Engineer

Nina Goljien
Arts

Farah Gomezi
Ambtenaar

Pegah Goudarz

Ariane Greep
Filmmaker

Rieke Griffioen
Boerin

F. Groeliker
GGZ-verpleegkundige

M. H. Dekkordi
Architect

Julian Haerkens
Docent Scheikunde, VO

Hamid Haghbejaneb
Machinale houtbewerker

Lydia Halders
Grafisch Vormgever

Seyed Hamed
Ahmadpanahi
Engineer

Heung Han Hoeksma
Vrijwilliger

Sophia Hashemabadi
Medewerker

Amir Hashemi
Horeca Manager

Maryam Hedayati
Kapster

R.M. Heezik, van

Nooshin Heydarkhan
Financieel-administratief
medewerker

Ramin Heydarkhan
Muziekproducent

R.E. Hoekendijk
Gepensioneerd

Tessa HoEVERS
Docent

Henk Hoff
Gepensioneerd

Rudi Hofman
Eigenaar Tekststudio Hofman

Kiamars Honardar
Tandarts

Elmira Hosseini
Horeca manager

R. Hosseini

F. Hosseinzadeh
Tandarts

Jila Housseindoust
Docent

E.J.B. Hubers
Gepensioneerd

Sibren Huijsmans
Cliëntondersteuner /
ervaringsdeskundige

Marjon Huiting
Sociaal Werker

Ton Hulsker
Kerndocent Hogeschool
Rotterdam

Behjat Imani
Administratief medewerker

Dick Imthorn
Beheerder

Parwin Jafari
Vrijwilliger

**Fariman Jafari
Kheimejsari**
COA-medewerker Wassenaar

Hamid Jafary
IT-engineer

Maryam Jarkani

Monique Jaspars
Museoloog

Vajiheh Javani
Werkzaam in de
onderwijssector

Dariush jawadi
Gepensioneerd

Kobra Jazaeri
Gepensioneerd

Rik Jongenelen
Event Management
Professional

R. Jusia
Instructeur

O.A. Jusia
Kinderopvangprofessional

Mansoureh Kamalzadeh

Shiva Karimi

Maryam Karimian
Hospitality-medewerker BZK

**Wim Kar-Razzagaipour,
van de**
Verpleegkundige en pastor

Farnaz Kayani
Apothekersassistente

Nahid Keiani	Mirzazadeh Keisami Verpleegkundige zorggroep	Amir Keyvani Marketing Professional
Mohammad khaini Vliegtuigspecialist	Sheri Kho Student	Mehdi Khojasteh
Fatemeh Khojastehpay	Maryam Khojastehrad Ondernemer	Marlous Kleijberg Docent / Therapeut
Mirjam Korrel Vrijwilliger	Irene Kriek Theatermaker	Milli Lagerweij
Milad M+B164:B184asoodi Software Security Analyst	Ladan Mahboudi Purchaser	Fatemeh Mansoori Werkzaam bij Switch Tiel
Trevor Mark Jones Gepensioneerd	Mahtab Marzooqi Sotoodeh Ondernemer	Firouzeh Masroufi
Ron Maurik, van Economisch onderzoeker TNO	Lennaert Meer, van der ICT-er	Amir Mehdinejad-Fardnir Schoonheidsspecialist / Kapster
Rahim Mehrabi Onderzoeker	Mehr Mehrain Gepensioneerd	Majid Meraji
Marjan Mirkarim Medisch specialist	Shajan Mirza Manager	Darren Moens Student
Kamal Mohajerani Gepensioneerd	Amir Mohammad Ahmaribaf Horecaondernemer	Syed Mohsen Mortazavi Engineer
A. Mohseni	Arssh Monjezi Tandarts	Parviz Moosavi IT Architect

Morteza Moradi
Senior onderzoeker en docent

Elahe Moshkbiz
IT-professional

Mehrdad Moshtaghi

Maryam Motaref
Kapster

Seyed Hosein Mousawi
Behkam Bakhtiari
Gepensioneerd

Sepide Naseri
Arts

Amir Naseri
Arts

Naime Naseri-
Hosseinzadeh
Apothekersassistente

A. Nasody
Econoom

Novin Nasrollah F.
Sociotherapeut

Masoud Nateghi
Electrotechnicus

Zahra Navidi Neko

Rahmat Nejad
PostNL medewerker

Parastoo Nikghadam
Zorgmedewerker

Ardavan Nikoomanesh
Systeemregisseur

Marc Notenboom
CEO TPI

Syednima Nourbakhsh
Projectmanager
Duurzaamheid &
Kwaliteitsborging (Wkb)

Nazanin Nouri
Ondernemer

Shahin Nourozi
Ondernemer

Shahrzad Nourozi van
Maurik
Onderzoeker sociaal domein

Masoud Omidi
Management Daniel Bouw

Pouya Panahy
Data engineer

William Parijs
Gepensioneerd

C.M. Parijs-Houniet
Docent

Dennis Peeters
Bedrijfsleider

Stijn Pennings
Ambtenaar

Farbod Pirzadeh

Joke Poortman

Niloufar Pour
Medisch specialist

Mohammad
Pourghorbanazadbari
Project Manager

Joris Walt, van Praag van
Apotheekmedewerker

Noa Pylyser
Theatermaker

Vonneke Raay, de
Administratief medewerker

Mohammad Rabbani
Docent ICT

Neda Rafiei
Pharmacist

Z. Rahiminejad
Tandarts

Mahshad Rashidi
Student

Maryam Rastegar
Architect

Mahmoud Ravanan
Engineer

Behnam Rezaei
Bouwondernemer

Nasrin Riasati

Huub Rijpert
Student

Hoff Hans Roland
Huisarts n.p.

Fransen Ronald

Lisanne Roseboom
Projectmanager

Shirin Rostainejad

Maryam Rozbeh
Mantelzorg

W.J. Ruychaver
Artiest

Mazroie Sabadani
Verzorgende IG

Bahareh Sabokrou
Gepensioneerd

Leila Sadeghian

Milad Sagharchi
Managing Director

Iraj Saif Gholipor
Drukkerij service

Shahram Sajjadi
Gepensioneerd

Farshad Salami
Chemisch Operator

Behzad Sanati
ICT-professional

Kourosh Sanjarie
Eigenaar juicebar & café

B. Santen, van

Sima Sasanfar
Pharmacist

A.C. Schreurs
Freelance Project Control

Sanne Schrijver
Administratief medewerker

Kourosh Sedsghati
Gemeentemedewerker

Sepehr Seidony
Begeleider / Mentor

M. Shabani

Wahid Shabani
Manager

Somayeh Shafei
Agrarisch ingenieur

Raha Shahi

Mahdi Shahriari
PhD-kandidaat Strategic
Management

Farghaneh Shahryarpoor
TOA

Yeganeh Shaker
Gezondheidszorgmedewerker

Parisa Shameli
Vrijwilliger

Hoda Sharei
Engineer

Mina Sharifiatashgah
Software Engineer

Vahideh Shemshad

Mehrak Shibani
Schoonheidsspecialist

Mehrnoosh Shirangi
Team lead QC lab

Faezeh Shirkoubian

Ali Shokooh
Tandarts

Niloofar Sobhani

Abdolhamid Sobouti
Gepensioneerd

Susan Solhdoust
Leerkracht

Armin Soltanpour
Tandarts

Kianoush Souri
Senior Engineer bij Google

Astrid Spoor

Karlijn Stijn, van
Koerier

T.Forooghi Tabrizi
Tandarts

Saeid Taherkhani

Mina Tajmehrabi
Verpleegkundige

F. Talebi Taher
Programmeur IT

Abbas Tamaddonzad

Jozef Tamarzian
Maatschappelijk begeleider

Tobias Tames
Directievoerder UAV

Nenofar. Tavakoli Tabasi
Zorgverlener

Azadeh Teimouri
Tekenaar

Edwin Tijdeman
Ambtenaar

**Stefami Tijdeman-
Huizinga**
Medisch secretaresse

Siger Timmer

Azar Tishe
Medewerker UvA & Beëdigd
tolk

Shahriyar Tobehieha
Monteur

Zahra Toloe Yeganeh
Tandartsassistent

Soroosh Torabi
Oprichter en algemeen
directeur Shining Star IT B.V.

Arezo Torang
Postdoctoral Researcher

Adam Uriel Ruff
Kunstenaar, docent en
onderzoeker

Elke Vaessen-Rietveld

Shayan Vaghefi
IT Risk Manager bij Albert
Heijn, Etos & Gall&Gall

Fatosh Vahed

Janny Veen, van der
Gepensioneerd

Pani Vlodrop-Nekoui, van
Behandelfunctionaris
Belastingdienst

Said Vojdani
Gepensioneerd

Abel Vries, de
Architect

Bianca Welgraaf
Sales Professional

Piet Werf, van der

Ellen Westland

Boris Wolfson
Zzp'er

Amin Yaminy
Student

**Mehrnoosh
Yazdanbakhsh**

Mahshid Yazdanbakhsh
Customer Service medewerker

Alireza Yazdani
Restauranthouder

Elahe Yeganegi
Group Manager (ASML)

Saeedeh Youshi

Forough Zahedi
Mondhygiënist

Nawid Zahedi
Zzp'er

Mahroo Zandrahimi

Mehrzad Zardoshtian
Job Coach

Mohsen Zarif
Student

202600451

Aan informateur Rianne Letschert en de formerende partijen D66, CA en VVD

Onderwerp: Brandbrief

Datum: 19 januari 2026

Geachte mevrouw Letschert,

Een coalitie bestaande uit Agractie Nederland, de NMV, de NVP en de VKK, maakt zich grote zorgen over de uitkomst van de informatie voor de toekomst van de land- en tuinbouw in Nederland, in het bijzonder voor de veehouderij.

Afgaande op de Agenda van de heren Jetten en Bontenbal vrezen wij dat met name de veehouderij in Nederland wordt opgeofferd voor andere doelen, met name doelen op het gebied van natuur, water, bodem en klimaat.

Als informerende partijen zult u ongetwijfeld kennis hebben genomen van het ontwerp Utrechts Programma voor het Landelijk Gebied (UPLG) en de commotie die daarover ontstaan is. In dat UPLG zijn de opgaves voor natuur, water, bodem en klimaat in onze ogen maximaal opgerekt ten koste van de agrarische sector. Eén van de doelstellingen van het UPLG is weliswaar het bieden van perspectief aan de land- en tuinbouw, maar daar is in het programma totaal geen sprake van. Het UPLG ademt inleveren, inleveren en nog eens inleveren. De grote opkomst bij informatie en discussiebijeenkomsten in Utrecht geeft aan dat de agrariërs uitermate bezorgd zijn over hun toekomst.

Als de provincie Utrecht maatgevend wordt voor uw landelijke plannen dan heeft dat grote consequenties voor de land- en tuinbouw in heel Nederland.

In het ontwerp UPLG is totaal geen rekening gehouden met de belangen van individuele agrariërs, met de belangen van de primaire bedrijven op sectorniveau, met de belangen van de agribusiness (toelevering, verwerking, dienstverlening), met de belangen van de totale sector voor de Nederlandse economie en met het belang van de voedselproductie in Nederland.

Nog afgezien van het feit dat de habitatrichtlijn hiertoe – wat betreft de maatregelen ten behoeve van Natura 2000 gebieden - wel verplicht, willen wij in dit verband het nationale belang van de land- en tuinbouw – inclusief de veehouderij – nog eens benadrukken. Recent gepubliceerde cijfers van het CBS en WUR laten zien dat Nederland in 2025 voor maar liefst 137,5 miljard euro aan landbouwproducten heeft geëxporteerd. Dit is een toename van 8,4% ten opzichte van 2024. Eerder onderzoek van WUR toonde daarbij aan dat de agribusiness als geheel bijna 6 % bijdraagt aan het nationaal inkomen. Omgerekend blijkt dat die bijdrage bijna 30 % is (u leest het goed bijna 30 %) als alleen de maakindustrie in beschouwing wordt genomen. Met andere woorden: de land- en tuinbouw is één van de belangrijkste pijlers waar de Nederlandse economie op rust.

Het UPLG leidt ertoe dat die pijler – althans in Utrecht – vakkundig wordt gesloopt. Wij roepen de informerende partijen op dat niet te laten gebeuren, niet in Utrecht, niet in Nederland. Ook al omdat de Nederlandse voedselproductie één van onze belangrijkste “wapens” is in relatie tot de huidige geopolitieke werkelijkheid. Wij verwijzen in dit verband naar uitspraken van defensiespecialist Rob de Wijk en bijvoorbeeld ook de voedselrede van oud-Commandant der Strijdkrachten Tom Middendorp in oktober jl., te vinden op de website van de rijksoverheid. Hij gaf daarin onder andere mee, “Voedselzekerheid is een strategisch belang – net zo fundamenteel voor onze veiligheid als energie en defensie.”

Maar, zult u zich afvragen, hebben wij dan geen oog voor de opgaves op het gebied van natuur, water, bodem en klimaat. Het antwoord is: ja die hebben wij wel. Maar het kan naar onze mening niet zo zijn dat Nederland die opgaves op een zodanige manier invult dat we het kind met het badwater weggoien.

Het belangrijkste onderwerp in zowel het UPLG als de Agenda is stikstof. En ook wij zijn, net als u, van mening dat Nederland van het Slot moet. En naar onze mening kan dat ook, maar niet op de manier zoals aangegeven in de voorstellen van de MCEN en de Agenda van de heren Jetten en Bontenbal. Die plannen leiden tot een teloorgang van de land- en tuinbouw in Nederland, in het bijzonder van de veehouderij. Zonder dat de garantie bestaat dat er weer vergunningen kunnen worden verleend en dat de natuur er beter van wordt.

Waarom zo vragen wij ons af, wordt er niet gekeken naar de Visie van Agractie Nederland op het stikstofbeleid? Die Visie is wetenschappelijk onderbouwd en juridisch gecheckt. De voorstellen van Agractie vereisen aanpassing van de regelgeving (met een AMvB) en kunnen Nederland uit de stikstoffuik (en de op basis daarvan ontstane juridische werkelijkheid) halen. Dat is niet alleen van belang voor de agrarische sector, maar ook voor de industrie, de infrastructuur, de woningbouw enz. Kortom, zowel voor de Nederlandse economie als geheel en last but not least ook voor het behalen van instandhoudingsdoelstellingen in Natura 2000 gebieden.

Zeker, ook deze aanpak is niet vrijblijvend en heeft – vooral lokaal - consequenties voor de agrarische sector. Maar het grote voordeel van deze aanpak is dat het grootste deel van de agrarische en andere bedrijven kunnen moderniseren en verduurzamen. En dat bedrijven zonder adequate vergunning eindelijk gelegaliseerd kunnen worden.

En, vergeet u vooral niet dat de agrarische sector in Nederland (inclusief de toeleverende, verwerkende en dienstverlenende sector) nog altijd één van de meest toonaangevende agrarische sectoren in de wereld is, met per eenheid product een zeer lage voetafdruk waar het gaat om emissies naar bodem, water en lucht.

Het kan toch niet zo zijn dat het komende kabinet deze pijler onder onze economie wil slopen, de afhankelijkheid van voedselimport groter wil maken en de daarbij behorende emissies naar het buitenland wil verplaatsen.

Graag zouden wij onze visie aan u willen toelichten.

Hoogachtend

Agractie Nederland

Alien van Zijtveld

Nederlandse Melkveehouders Vakbond

Harmen Endendijk

Nederlandse Vakbond Pluimveehouders

Bart Jan Oplaat

Vereniging van Kalverhouders

Hans Luijterink

202600452

Beste Rianne,

Wij hebben elkaar ontmoet na de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 tijdens een bijeenkomst in Mosa. aan de Meerssenerweg met de informateurs en 'partners van de stad'. We waren het er samen hartgrondig over eens dat het 'top-down' besturen 'bottom-up' moest worden.

Wellicht zoek je, nu Den Haag op naar een minderheidskabinet streeft, naar een bewezen effectieve manier om samen te werken met verschillende partijen die op meerdere onderwerpen uiteenlopende standpunten hebben, maar toch genegen zijn om wegen te zoeken om samen te werken. Wat besluitvorming dan vaak ernstig bemoeilijkt is de vermenging van feiten en standpunten die het onbevooroordeeld verzamelen van de ter zake doende informatie bemoeilijkt.

Een bewezen effectieve manier die het verzamelen van feiten en meningsvorming uiteen haalt is de zogenaamde sociocratische besluitvorming, een Nederlandse uitvinding. Ik heb die twee jaar geleden leren kennen en pas die met succes toe in mijn eigen werkring (medisch-specialist in MUMC).

Wat zijn de sterke punten:

- partijen gaan op gestructureerde wijze op zoek naar standpunten waar ze 'mee kunnen leven' (= consent) en die uitgangspunt vormen voor regeerbeleid
- de techniek scheidt het verzamelen van de feiten en het oordelen over onderwerpen uit elkaar
- dat gebeurt door eerst aan de beeldvorming te werken (het verzamelen van de feiten), daarna aan oordeelsvorming en pas daarna de besluitvorming
- de kracht zit ook in het naar de ander moeten luisteren en het niet toestaan van discussie, terwijl elke deelnemer op zijn/haar beurt alle gelegenheid krijgt input te leveren
- na de beeldvorming en meningsvorming krijg je vaak een voldoende beeld om de bewegingsruimte in te schatten en tot voorstellen te komen waar deelnemers dan nog gelegenheid over krijgen om aan te geven of ze er mee kunnen leven. Is dat nog niet zo, dan geven de deelnemers dat beargumenteerd aan en dan moet de meningsvorming worden bijgeschaafd om uiteindelijk wel met consent een besluit te kunnen nemen. Het is dus een vorm van 'informed decision-making' door consent
- het meerderheidsprincipe wordt losgelaten en samenwerking gaat prevaleren (een hartgrondige wens van de meeste Nederlanders)
- omdat de besluiten met consent worden genomen zijn ze sneller uitvoerbaar (ook een hartgrondige wens van de bevolking)

Blijkbaar heeft men er in de gemeente Utrechtse-Heuvelrug al meer dan 10 jaar ervaring mee, en men wil blijkbaar niet meer anders. In de bijlage (10 pagina's) een verslag van hoe het is ontwikkeld en hoe het werkt, en daar kun je de landelijk bruikbare elementen uithalen.

Wie weet kan de nieuwe minderheidsregering er haar voordeel mee doen, nu andere partijen aangeven te willen samenwerken met D'66, CDA en VVD.

Met een hartelijke en verbindende groet,

[redacted], internist-hematoloog, MUMC+

[redacted]

Sociocracy in a Municipal Council - The New Political Culture in Utrechtse-Heuvelrug (NL)

Rita Mayrhofer¹ and Barbara Strauch²

Content

1. Introduction.....	1
2. Local Politics Transformed by Citizens	2
3. Three Sociocratic Elements in a Municipal Council.....	4
4. Strengthening Citizen Participation alongside the BOB	6
5. Outcomes and Impact of BOB in U-H	8
6. Outlook.....	10

1. Introduction

The Dutch municipality of Utrechtse-Heuvelrug (NL) has undergone a remarkable transformation. It all started when five autonomous villages merged into one new municipality in 2006. At the time, the new council was undergoing serious infighting and people's trust in politics was at an all-time low. In 2012 a group of citizens stepped forward and, together with the mayor and the head of the office, advised on a new way of cooperating in the council. The aim was to create a new vibrant political culture within the council itself and to enable citizens to participate in a meaningful way to achieve better results for the whole community. Therefore, the local council implemented and adapted some basic elements of the Sociocratic Circle Organisation Method (SCM) under the name BOB. Ten years and three elections later, these elements are still in use and no longer questioned, as the positive impact on all political activity is evident.

This article describes the four phases of the implementation, the three sociocratic elements and their adaptation to local politics, the citizen participation and the effects of this transformation. It is based on an analysis of the diverse, online accessible protocols, documents and recordings of council meetings (2024) as well as semi-structured interviews conducted with the mayor (2018, 2020 and 2024), the head of office (2023) and five council members from different parties (2024). First results show that the level of trust and

---

¹ Dr. Rita Mayrhofer, Institute of Landscape Planning (ILAP), Boku University Vienna, rita.mayrhofer@boku.ac.at

² Barbara Strauch, Soziokratiezentrum Österreich, barbara.strauch@soziokratiezentrum.at

willingness to cooperate is very high among the elected members of the council. The Council is characterised by respectful interaction and the involvement of all elected representatives, regardless of party strength, leads to a plurality of opinions and widely accepted results. Citizen opinion has not yet been surveyed, but the available data shows greater satisfaction with political decisions, a growing trust in elected representatives and a rising willingness to get involved in politics, as well as an increase in voter turnout since its introduction. This outstanding transformation of a political body with the sociocratic model of decision making has aroused interest in the Netherlands and abroad.

2. Local Politics Transformed by Citizens

[Utrechtse-Heuvelrug](#) (U-H) is a Dutch municipality of 50,000 inhabitants east of Utrecht. It consists of seven villages, with Doorn (pop. 10,000) at the centre, set in rolling, lush green countryside. It is a traditional excursion and holiday destination with large historic estates and a national park. The economy is mainly based on the service sector, the level of education is high and over 90% of the citizens have Dutch citizenship.

Municipal structure in the Netherlands

Gemeenteraad U-H (local council): 29 elected representatives from currently 8 parties (election every four years), council meetings are held twice a week on fixed days to discuss predetermined topics (social issues, transport, etc.). All dates, minutes and documents are available on the official website. Meetings are recorded and broadcasted (up to 200 viewers per meeting).

Griffie (office): is the civil service of the Gemeenteraad (Dualisation of Municipal Administration Act), it is the counterpart to the administration and consists of the Griffier and 4 employees, the Griffier is a civil servant, he is a direct support to the council and can rely on the support of the administration, he advises council and committee members and is the point of contact for residents.

College van burgemeester en wethouders (municipal executive committee): has municipal executive administrative and executive tasks and manages the affairs of the community, it consists of four aldermen (wethouders) who are no members of the council, elected by the local council and responsible for defined areas of responsibility (culture, social issues ...), the mayor and a secretary. The administration with 400 employees is subordinate to the college.

Burgemeester (mayor): is not part of the council, is nominated every 6 years from several candidates by the members of the municipal council and appointed by the Crown (Minister of the Interior), he chairs the municipal council meetings and has the right to vote there.

The municipality was created in 2006 through the fusion of five former autonomous communities. At the same time the state transferred three large blocks of social services to the municipalities. As a result, they are responsible for youth welfare, long-term care and employment support for the disabled (Vermeulen 2015). This required the reorganisation and harmonisation of the polity (structure) politics (processes) and policy (subjects). A general uncertainty caused by this reorganisation accumulated in a heated public debate about the necessity and costs of a new multifunctional town hall. Despite a letter of protest signed by 5,000 citizens and a great deal of public attention for it, the majority of the new local council decided to build the town hall. This led to hardened fronts between politicians, a growing gap between local council decisions and their perception by citizens and the press and mistrust among the population towards the council.

In 2012, at the height of the conflict, the mayor of U-H invited citizens to a Town Hall meeting to discuss solutions to improve the situation. This gave rise to a group of 15 citizens who became the "Bridge Builders" (bruggenbouwers). Supported by experts in public communication and sociocracy, the Bridge Builders first analysed the needs of all stakeholders (citizens, administrative staff, councillors). It quickly became obvious that there were a number of misunderstandings and miscommunications between all participants and that everyone was stuck in existing structures, habits and behavioural patterns (Romme et al 2018).

In 2013, the Bridge Builders proposed a process to the local council to strengthen trust within the council and to regain trust from the citizens. It follows the principles of the Sociocratic Circle organisation Method (SCM) (Boeke, Kees 1945, Endenburg 1992, Strauch et al 2018, 2022), which has proven itself for years as a cross-hierarchical, informed decision-making process in organisations (Romme et al 2018). The three cornerstones of the proposal to transform U-H's politics were the joint legislative programme of all parties, joint agenda setting and the implementation of an adapted form of sociocratic consent decision making in the council under the name of BOB. In order to give the council the opportunity to gain its own experience with the proposed method, the Bridge Builders offered to moderate the meeting to decide on the proposal with the help of an experienced expert from the Sociocratic Centre of the Netherlands (SCN). At the end of this meetings, all members of the council made the joint decision to launch a pilot project based on the recommended approach for the next 10 months (Romme et al 2018).

The aims of this transformation have always been, and still are today, to create a new political culture in the local council with a good cooperation between the elected representatives and to effectively involve citizens in decision-making.

The four phases of political transformation in U-H

1. Bridge Builders' proposal to change local council's political action by adapting three sociocratic elements under the name BOB (2012 and 2013)
2. Implementation of BOB and new formats of citizens' consultation (2013)
3. Adoption by the Mayor and Griffie leading the process with gradual changes and adjustments (2014)
4. Consolidation of BOB with joint legislative programme of all parties and joint agenda setting (since 2014)

3. Three Sociocratic Elements in a Municipal Council

First of all, a sociocratic approach requires a common goal (Strauch 2022). To this end, after the 2014, 2018 and 2022 elections all parties jointly decided on the legislative programme ([Raadsprogramma](#)) and budget for the next four years by consent. The policy is based on the programmes of the parties and their promise to their voters. The election of the four aldermen of the municipal council for the College (office that supports the council) is also decided by consent. This first element is important for all following steps.

The **second** sociocratic element is the process of [informed decision-making by consent](#). In U-H it was adapted under the name BOB. This method consists of the three consecutive steps (Strauch 2022), image-forming (Beeldvorming), opinion-forming (Ordeelsvorming) and decision-making (Besluitvorming). Since 2014, around 50% of the decisions in the local council of U-H have gone through these three steps. The topics are derived from the legislative programme, the common aim. They are introduced to an agenda setting committee by a councillor. Here representatives of all parties decide via consent if, how and when a topic will be on the agenda of one of the different regular council meetings. Official meetings are held twice a week serving different aspects of the common policy and are attended by the relevant councillors. Each agenda for every council meeting is announced on the official website with all available information.

The Three Steps of BOB

The first step of BOB, **picture forming**, involves politicians (elected council and other party members), citizens and administration. Council members invite citizens to gather information on a topic or a proposed resolution from the legislative programme

The meeting is led by alternating members of the council. Moderation is not sociocratic but organised via a list of speakers . Citizens can provide information and express their opinions, politicians are asked to hold their opinion back until the next step. If the chair concludes that the picture forming is complete, the topic moves on to the next step, opinion forming. If there is no convergence of ideas, he or another council member can initiate a new meeting and propose the collection of more information. These specific meetings can take place in the townhall or any place that supports fact finding. Since 2020, the first year of the pandemic, they often take place online. Therefore, more people can be involved as meetings take place in the evenings and U-H being a large, low density municipality. How many citizens take part in the picture forming depends on how much interest the topic generates. If none of them joins, politicians take it as a sign that the relevant documents showed a clear picture and that citizens trust them to progress with the process. After fact finding is completed, usually two weeks pass before the next step, opinion forming amongst political representatives, starts. This leaves enough time to process the information and obtain more if needed.

The second step, **opinion forming**, also takes place as part of the regular municipal council meetings. These meetings are open to the public and anyone can attend. This time only council members have the right to speak, but anyone can attend live or online and follow the whole process. These meetings are chaired by rotating council members and the type of moderation depends on their skills and abilities. The idea is to use rounds to secure everyone his or her fair share and time.

The third step, **decision making**, takes place in one of the official council meetings amongst the 29 elected representatives in presence at the town hall or online. There is at least one week between the opinion being formed and the decision being taken. Most of the decisions are taken by consent, which means there are no objections to the now clear and thoroughly discussed proposal. The mayor, chair of the meeting, asks not for approval or rejection like in the majority decisions but whether any of the councillors has an objection to the proposal. If no one comes forward with an argument that shows that the proposal counteracts the common goal, the decision is made. Thanks to the previous steps this is more of a formal step and at some meetings 20 and more decisions can be made that way in one evening. Typical majority decisions are still taken on bigger, sometimes ideological issues. Because the council decides by consent on most of the issues there is plenty of room for disagreement on the issues that divide the political parties. As with all other Council

meetings, they are open to the public, broadcast live and fully documented on the Council's website.

The three steps of BOB decision-making in the U-H Council

1. **Beeldvorming** (image formation or information meeting)
every week as part of the official, public municipal council meetings, all attendees have the right to speak
2. **Ordeelsvorming** (opinion-forming or order-forming)
every week as part of the official, public municipal council meetings, only members of the municipal council have the right to speak
3. **Besluitvorming** (official resolution or decision meeting)
every fortnight as part of the official, public municipal council meetings, only members of the municipal council have the right to speak

The third sociocratic element is the participation of all stakeholders in decision making. Translated into the political sphere, this means that citizens need to be involved at the right stage of the process, as politicians are responsible for legislation. BOB involves citizens at the level of information and consultation (Arnstein 1969). They can participate in picture forming (see second step of BOB) and influence agenda-setting through some official formats. Other forms of participation are not provided for and do not seem to be missed. Trust in politicians in U-H is high, and when citizens really feel ignored or that too little attention is being paid to an important issue, they contact their politicians or form a new party and stand for election.

4. Strengthening Citizen Participation alongside the BOB

The Bridge Builders, and later the mayor and the head of department, have so far anchored four elements of public consultation in municipal polity: participation in the official picture forming meetings, information evenings, Open Agenda and Open Microphone.

In a [sociocratic organisation](#), all people affected by decisions have the right to be involved in the organisation's decision-making processes (Strauch 2022). This is organised through a double linked circle structure. Every member of the organisation can be part of a circle or team. All circles are interconnected, creating direct participation in one's own circle and indirect participation in all circles (Strauch 2022). In the political context of a representative democracy, it is the elected representatives who decide. Citizens can decide who these representatives are by voting. In BOB, decisions are still made by elected politicians. But in addition to political elections, citizens can at least participate in the decision-making process

at an early stage. They can contribute their information, views and concerns during the formal picture forming process, way before policy decisions are made by the Council. This is where they are heard, as Councillors host these meetings and are required to attend. It is a top-down approach, with politicians (the Agenda Commission) proposing the topic and the proposals to be discussed. Some politicians suggest involving citizens even earlier and giving them a greater say in setting the agenda.

In addition to the key participatory element of the fact-finding phase, citizens can participate in three other more common formats that contribute to agenda setting.

Four formats for citizen participation on the level of information and consultation

1. Contributing information and opinions to the **picture forming process (BOB)** (Information and Consultation)
2. **Information evenings** on specific subjects held at various venues and hosted by the local Council, all participants have the right to speak at these informal meetings (Information)
3. **Open Agenda**, less formal, event-driven, held in different locations and at the invitation of the Council, all participants have the right to speak (Consultation)
4. **Open Microphone** is a timeframe in some council meetings that citizens can use to raise a concern, every week as part of the council meetings, right to speak after registration (Consultation)

Information evenings are ad hoc informal meetings, hosted by the council to inform council members about a topic the council is due to decide about. Citizens also can bring up a topic by submitting it to a council member. Formally, the college decides on the relevance of the topic and how to organise an information evening. Depending on the topic, these evenings are held in the town hall, at another location or online.

The **Open Agenda** format is even less formal. They take place in thematic order and are shorter in duration than the information evenings. The topics are placed on the agenda by a member of the municipal council.

The **Open Microphone** is a format within the official municipal council meetings. It ensures that topics that are not on the agenda or in the legislative programme are also discussed. Once a month, citizens, representatives of organisations or companies can raise an issue that is of concern to them directly and without a filter. They can draw the attention of council and committee members to new or urgent topics and express their opinion on them. The

topic must be registered one day in advance via the website. The municipal council then decides whether the matter is a political issue or will be passed on to the administration.

All these forms of citizen participation belong to the level of information and consultation according to Arnstein's Ladder of Citizen Participation (1969). Although it is not yet participation in the sense of being involved in decision making, it allows people to contribute information and opinions on local policy and helps politicians to get information they do not know but need to make good decisions. The formats are clear, and it is obvious to all involved that this is not co-determination, but a necessary precursor.

5. Outcomes and Impact of BOB in U-H

BOB is a translation of the proven sociocratic decision-making process to the political sphere. In the local council of U-H sociocracy showed its potential to support a new culture of political discourse as it has in organisations for many years now (Strauch 2022, [SOFA](#)). The goal of transforming the political culture at all levels of the municipality and ensuring that politicians have a spirit of trust and cooperation with each other and with citizens, despite differences of opinion, has been achieved.

The new political culture causes a number of favourable outcomes for the target groups (politicians, administration and citizens). On the side of the politicians there is the advantage that the cooperative atmosphere and mutual respect in the council supports the realisation of solutions. By involving citizens in shaping the picture, councillors can see early on if there is strong opposition to an issue and if they missed important information. Since the introduction of the BOB, it has been possible to work without a majority coalition government or opposition and to make more than 50% of all decisions by consent. Sociocracy helps to avoid winning and losing, but to achieve goals together. Decision making became way more efficient, decisions are more fact-based and accepted by all councillors. As all parties are involved in a consensus decision, there is no majority coalition government or opposition in the traditional sense. It allows small parties to bring the issues important to their voters to a positive decision. Power plays between the parties have been reduced to a minimum. This has significantly strengthened the constructive forces, and the parties are now more focused on thematic issues. Although the joint definition of objectives (topics for the legislative period) excludes highly controversial topics, such as wind power, for one legislative period, the topics on which the parties can agree are dealt with swiftly and in consultation with the population. One of the effects of the common goal is that parties are forming around specific issues and, if they get enough votes, can actually push those issues over the next four years.

Adaptation of sociocratic principles to the political sphere – outcomes and impact			
SKM Principle	Activity	Outcomes for politicians and citizens	Impact on society
Common aim	Joint legislative program Joint agenda setting	No majority coalition government and no opposition Small parties can also succeed with their content Comprehensible policy	Wider consideration of voter will A more distinct profile of the different parties
Consent decision making (BOB)	Three consecutive steps with citizens' consultation	Decisions with input and acceptance from all parties Less power play	More feasible and stable solutions More cooperation bridging party boundaries More confidence in the soundness of decisions
Participation of all involved	Guaranteed consultation in the first step of picture forming Different formats of consultation in council meetings	Citizens participate where they consider it necessary careful use of personal resources	More confidence in the soundness of decisions Less public agitation over political decisions Better problem solving with new perspectives
Transparency	Online platform	All involved get all information online	Regained trust among all involved
Inclusiveness	SKM meeting structure and moderation	Every elected member has a say Citizens have a number of options for participation in the process (consultation)	More issue-orientated political parties Efficient use of citizens' resources
Diversity of thoughts	Consent decisions and consultation	Embracing a wide range of perspectives and differing views	Greater diversity of opinions and ideas in discourse

On the citizens' side, there are more opportunities to participate. They know how to get involved because the procedures are clear and easily accessible via the website. The fact that everyone knows that they can always have a say in the picture forming makes it easier for people to be part of the process. This is a responsible use of your time resources. All in all they seem to have regained trust in their elected representatives. In addition, it has become more attractive to stand for election with a substantive issue (such as animal

welfare), new parties are emerging because everyone can have a say, even if they represent a small minority

At this stage of the study the impact on society can be described by the emergence of new parties and a lack of protests and negative media reports on the decisions of the municipal council today.

The goals associated with the implementing SCM in the UH municipal council have all been achieved and sociocratic political decision making has proven its worth over three legislative periods. Now that politicians and citizens know the BOB well, the different local councillors I spoke to can no longer imagine any other form of political decision-making

We can conclude that translating SCM to the political context of a municipality has worked very well in the U-H. Many of the SCM principles can be adhered to and guide the process, even if the term sociocracy was deliberately avoided during implementation so as not to place too much focus on the method.

6. Outlook

The sociocratic BOB has proven itself over three legislative periods. Local politics in the municipality of Utrechtse-Heuvelrug today is characterised by a new culture of political discourse and no longer by coalition agreements and opposition, as is the case in many municipalities. The parties are more thematically oriented and citizens can exert more influence. Now that politicians and citizens are well acquainted with it, it seems normal to anybody and none of the politicians asked are willing to adhere to it through their voting behaviour and issue setting.

There are currently still members in each party from the early days in 2014, including the mayor and the head of office. This secured the continuation and further development of the new culture over the course of ten years. The next phase of the process will be to hand over the sociocratic decision making process and early consultation to the next generation of political representatives. This seems easy, as everyone seems content and can not imagine any other procedure.

Literature:

Arnstein, Sherry R. (1969): A ladder of citizen participation. In: Journal of the American Institute of planners 35 (4), S. 216–224.

Boeke, Kees (1945): Sociocracy: Democracy as It Might Be by Kees Boeke. Unter Mitarbeit von Beatrice Cadbury Boeke. Hg. v. Beatrice Cadbury Boeke. Center for Dynamic Community Governance. Online verfügbar unter <http://www.dynamic-governance.org/sociocracy-democracy-as-it-might-be-by-kees-boeke-1884-1966/>.

Endenburg, Gerard (1992): Soziokratie — Königsweg zwischen Diktatur und Demokratie? In: Jürgen Fuchs (Hg.): Das biokybernetische Modell. Unternehmen als Organismen. Wiesbaden: Gabler, S. 135–147. Mouffe

Romme, A. Georges L.; Broekgaarden, Jan; Huijzer, Carien; Reijmer, Annewiek; van der Eyden, Rob A. I. (2018): From Competition and Collusion to Consent-Based Collaboration: A Case Study of Local Democracy. In: International Journal of Public Administration 41 (3), pp. 246-255. DOI: [10.1080/01900692.2016.1263206](https://doi.org/10.1080/01900692.2016.1263206).

Strauch, Barbara; Reijmer, Annewiek; Endenburg, Gerard (2018): Sociocracy. Circular structures as an organisational principle to strengthen the co-responsibility of the individual. Munich: Verlag Franz Vahlen. <https://doi.org/10.15358/9783800654178>.

Strauch, Barbara (2022): Sociocracy. Organisational structures to strengthen the participation and co-responsibility of individuals in companies, politics and society. In collaboration with Daniel Ornetzeder. 2nd, completely revised and expanded edition. Munich: Verlag Franz Vahlen. <https://nest.buchkatalog.at/soziokratie-9783800663538>

Mayrhofer, Rita (2018): Co-Creating community gardens on untapped terrain - lessons from a transdisciplinary planning and participation process in the context of municipal housing in Vienna. Local Environment 23 (12), pp. 1207-1224. DOI: [10.1080/13549839.2018.1541345](https://doi.org/10.1080/13549839.2018.1541345).

Vermeulen, Wouter (2015). Decentralisation of social policy in the Netherlands. CPB Bureau for Economic Policy Analysis. Amsterdam.

Further Information:

<https://www.heuvelrug.nl/gemeenteraad>

Sociocracy Centre Austria www.soziokratiezentrum.at
barbara.strauch@soziokratiezentrum.at and rita.mayrhofer@boku.ac.at

onderwerp:
belangenloze suggestie
voor besluitvorming
minderheidscoalitie

H J 4
T 6 v
8 9 T

Rianne Letschet
De Tweede Kamer
t.u.v. Bureau Woordvoering Kabinet-
formatie

HC2CC - #X830X0X#00#0000#
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

[Redacted]
[Redacted]
[Redacted]

Kenmerk: 202600453

Den Haag, 28 januari 2026

Geachte [Redacted]

Bede

[Redacted]

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025.nl) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

[Redacted Signature]

Rianne Letschert
Informateur

Dank voor je input!

202600455

Tweede Kamer der Staten-Generaal
Informatie
T.a.v. Mevrouw prof. dr. mr. R.M. Letschert
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Team Economische en Duurzame Ontwikkeling
Uw brief van
Uw kenmerk
Ons kenmerk
Behandeld door
Onderwerp Adhesiebetuiging Limburgs bod Chemelot

Sittard-Geleen, 20 januari 2026

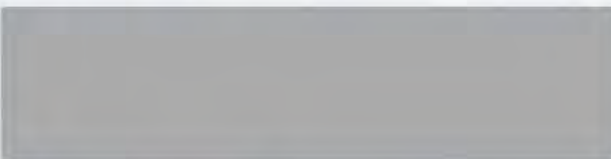
Geachte mevrouw Letschert,

De zestien Zuid-Limburgse gemeenten reiken u hierbij een adhesiebetuiging Chemelot aan. De gemeenten voelen grote urgentie om de chemische maakindustrie actief te steunen. De update van het Limburgs Bod (bijgevoegd) vraagt om meer acties dan we tot nu toe gezien hebben. Dat het de aandacht heeft is onvoldoende. In het afgelopen half jaar zijn bedrijfssluitingen aangekondigd en heeft Sabc de Europese Tak verkocht.

De zestien gemeenten roepen op om de urgentie op nationaal niveau tot uitdrukking te brengen door actie te ondernemen, concreet gericht op de verlaging van netwerkkosten, de versnelling van realisatie de benodigde infrastructuur voor energie en inzet richting Europa. Vanwege het bovenregionale belang stellen we een regeringscommissaris voor alle chemische clusters in Nederland voor.

U treft als bijlage aan de adhesiebetuiging van de zestien gemeenten en het geactualiseerde Limburgs Bod van de provincie Limburg, mede ondertekend door gemeente Sittard-Geleen en gemeente Stein.

Hoogachtend,

Yvonne Salvino-Meijer
Wethouder Economie

Team Economische en Duurzame Ontwikkeling
Uw brief van
Uw kenmerk
Ons kenmerk
Behandeld door
Onderwerp

Adresbetuiging Limburgs bod Chemelot

Sittard-Geleen, 20 januari 2026

De drie fabriekssluitingen die Fibrant in oktober aankondigde zijn een rode vlag voor de chemische industrie in Limburg en breder – in Nederland. De reden van sluitingen door Fibrant zijn het gevolg van de verslechterende concurrentiepositie in de chemische sector in een wereldwijde markt. De productie die de chemische sector levert staat aan het begin van een keten van essentiële producten. Het is van nationaal belang om als Europa strategisch onafhankelijk te kunnen zijn van de VS en China. De vestigingsfactoren en voorwaarden om te verduurzamen zijn (nog) niet op orde. Dat is beïnvloedbaar en het is dan ook belangrijk dat er intensiever en meerjarig actie op moet worden gezet door het nieuwe kabinet. Dit biedt de benodigde duidelijkheid voor de chemische sector voor verduurzaming, innovatievermogen en behoud van werkgelegenheid.

Door vakbeweging CNV is de zorg voor een grote impact op werkgelegenheid uitgesproken. Een zorg die we als regionale overheden volmondig delen. Zonder zeer snelle actie is een domino effect voor heel Chemelot een realistisch schema. Dat is onacceptabel. Met de zestig fabrieken op Chemelot en de bedrijvigheid er omheen zijn 25.000 directe en indirecte arbeidsplaatsen betrokken. De effecten strekken zich uit tot Maastricht en Heerlen.

De energiekosten zijn internationaal gezien hoog. De noodzakelijke 380 KV aansluitingen Maasbracht en Einighausen zijn nog niet gerealiseerd. Deze aansluiting is voorwaarde om productieprocessen te kunnen elektrificeren. De behoefte aan gekwalificeerd personeel is stevig. Er is een vervangingsbehoefte van zo'n 2500 mensen in de komende vijf jaar op een totaal van 8000 directe arbeidsplaatsen. Bedrijven en investeerders reageren op het politieke klimaat in Nederland. Enkele miljarden aan buitenlands kapitaal dat beschikbaar is worden niet in Nederland ingezet. Dat is tekenend.

Tegelijkertijd is Brightlands Chemelot Campus een bloeiende campus met 1200 studenten en 3000 kenniswerkers. Hier komen hoger onderwijs, universiteit en R&D van bedrijven samen om te komen tot innovaties. De aanwezige infrastructuur met twee havens, spoor, weg, leidingen en warmtenet is belangrijk maatschappelijk kapitaal en helpt om ca 30% van het Bruto Regionaal Product in Zuid- Limburg te realiseren.

Wat vragen we?

In het [Limburgs bod voor een duurzaam Chemelot](#) van juli 2025 stellen we heldere vragen aan het rijk. Er is een brede alliantie van bedrijfsleven, kennisinstellingen en overheden die dit ondersteunt, zie de [Brief aan de informateur en onderhandelende partijen 17-11-2025](#)

- *Passende energie- en grondstoffeninfrastructuur*
Versnel de aanleg van de 380kV-verbinding via Maasbracht-Einighausen Graetheide en de diepe aanlanding van wind op zee naar Limburg. Realiseer een volwaardige aftakking van de CO -leiding (voorheen onderdeel van de Delta Rhine Corridor naar Chemelot) en onderzoek aanvullende leidingen voor circulaire grondstoffen, zoals ammoniak.
- *Maak industriële verduurzaming rendabel*
Zorg voor een gelijk speelveld in Nederland en Europa ten opzichte van de rest van de wereld. Pas de Stimuleringsregeling Duurzame Energieproductie en Klimaattransitie (SDE++) aan zodat ook chemieprojecten met grootschalige elektrificatie er gebruik van kunnen maken.
- *Behoud en versterk maatwerkafspraken*
Chemelot is een uniek, onderling verbonden chemiecluster. Hier kunnen maatwerkafspraken op clusterniveau zorgen voor grotere impact. Maatwerk voor de industrie is juist op Chemelot essentieel om de circulaire ambities te kunnen realiseren.

Hier voegen we vanwege de actuele fase en het (inter)nationale belang de volgende dringende oproep tot het nemen van maatregelen aan toe.

1. Steun bij het genereren van durfkapitaal voor verduurzaming van chemische bedrijven. Dit roept op tot een actieve rol van overheden om investeerders en fondsen te werven en ook bedrijfsdeelnames in toekomstgerichte sectoren te omarmen. Doe dit in doorlopende programma's en via aansluiting op nationale investeringsinstellingen.

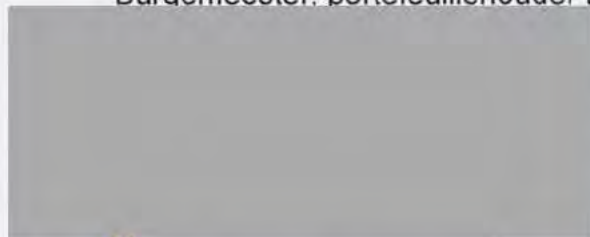
2. Een regeringscommissaris voor de chemische clusters in Nederland voor een periode van 5 jaar. Dit drukt de urgentie uit om regie te voeren op behoud van de chemieclusters in Nederland.
3. Realisatie van een gelijk speelveld voor chemische clusters vanuit Europa binnen 1 jaar voor energie- en netwerkprijzen. Snelle harmonisatie van kostenstructuren is nodig om de scheve concurrentiepositie te corrigeren en de investeringen door bedrijven effectief te laten landen.
4. Faciliteer tri-nationale curricula en diploma-erkenning over landsgrenzen heen.
5. Versterk het infrastructurele en multi-modale knooppunt 046, onderdeel van Limburg Centraal wat cruciaal is voor een aantrekkelijk vestigingsklimaat.

Wat beloven we?

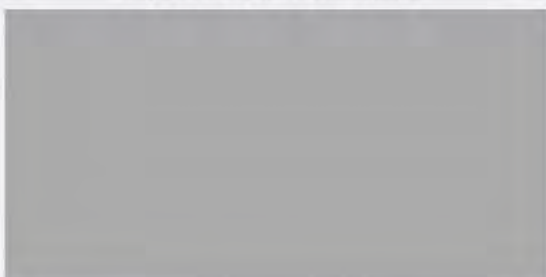
- Volle planologische medewerking.
- Gezamenlijk optrekken van provincie en gemeenten.
- Het realiseren van een duurzaam Circulair chemisch cluster (groene chemie).
- Het daarmee actief invullen van het economische groeipotentieel van Limburg.

Was getekend:

- Christine van Basten-Boddin, gemeente Beek
Burgemeester, portefeuillehouder Economie

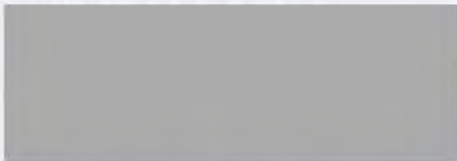
- Henk Reijnders, gemeente Beekdaelen
Wethouder Economie

- Hugo Janssen, gemeente Brunssum
Wethouder Economie

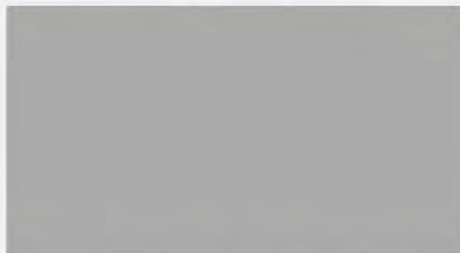
- Nadine Steijns-Huids, gemeente Eijsden-Margraten
Wethouder Economie

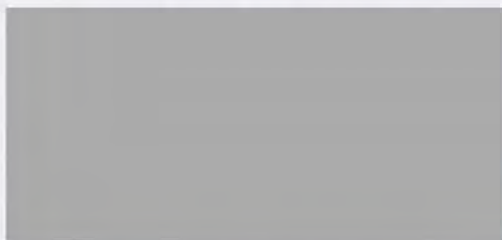
- Jos Last, gemeente Gulpen-Wittem
Wethouder Economie

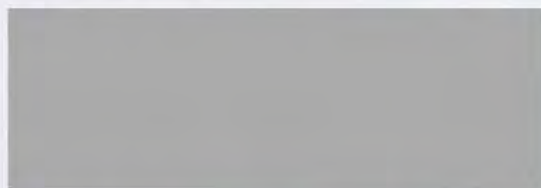
- Wil Houben, gemeente Heerlen
Wethouder Economie

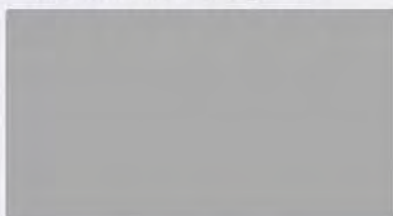
- Alexander Geers, gemeente Kerkrade
Wethouder Economie

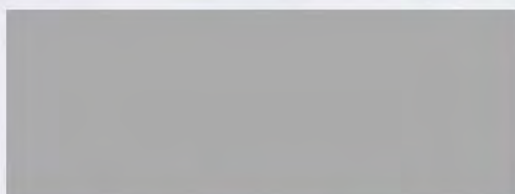
- Stijn Kropman, gemeente Landgraaf
Wethouder Economie

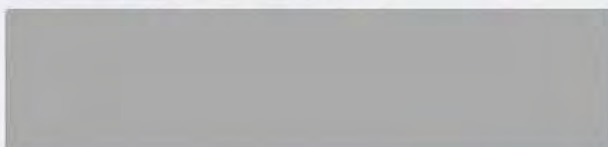
- Hubert Mackus, gemeente Maastricht
Wethouder Economie

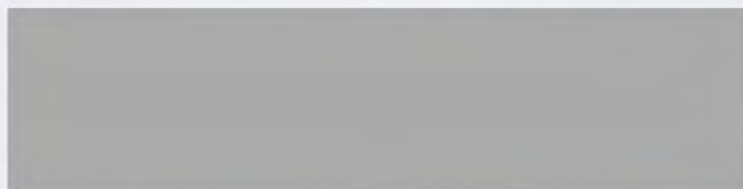
- Louk Bongarts, gemeente Meerssen
Wethouder Economie

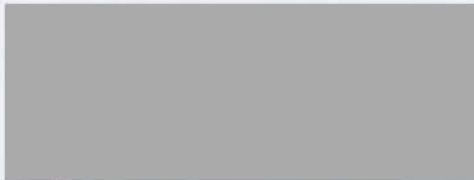
- Hub Hodinius, gemeente Simpelveld
Wethouder Economie

- Yvonne Salvino-Meijer, gemeente Sittard-Geleen
Wethouder Economie

- Danny Hendrix, gemeente Stein
Wethouder Economie

- Jean-Paul Kompier, gemeente Vaals
Wethouder Economie

- Kevin Rouwette, gemeente Valkenburg aan de Geul
Wethouder Economie

- Guillaume Delsing, gemeente Voerendaal
Wethouder Economie

GEACTUALISEERD
JULI 2025

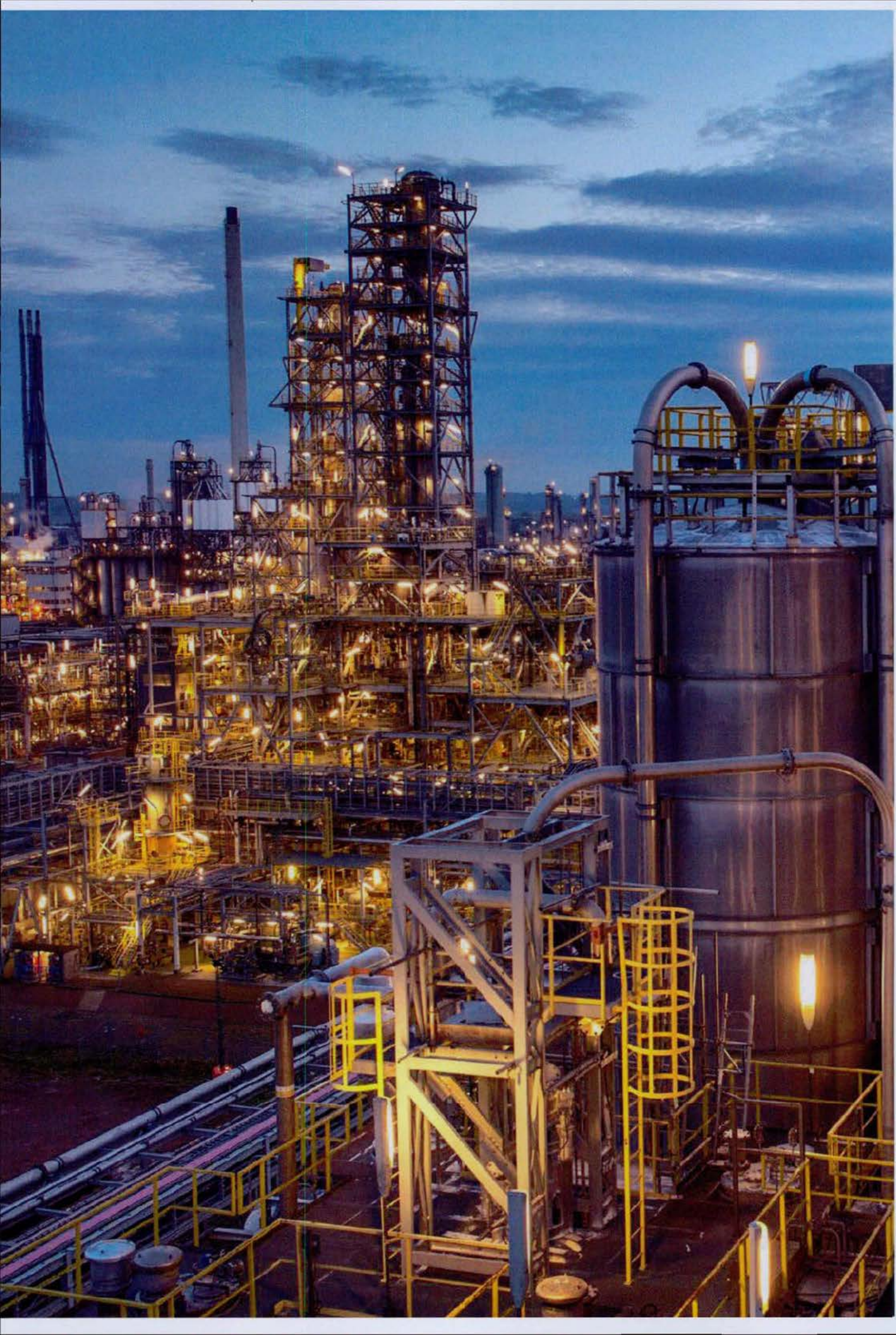
Limburgs bod voor een duurzaam Chemelot

provincie
Limburg

Gemeente
Sittard-Geleen
Born

Gemeente *Stein*

Inleiding

In juni van 2024 hebben Provincie Limburg, betrokken gemeenten, bedrijven en kennisinstellingen het 'Limburgs Bod voor een Duurzaam Chemelot' gepresenteerd. Sindsdien zijn, samen met de ministeries van Klimaat & Groene Groei, Economische Zaken en Defensie, goede stappen vooruitgezet in het verduurzamen van Chemelot. Een ontwikkeling die van groot belang is voor het verdienvermogen van Nederland en voor onze strategische autonomie.

De voortgang die in het voorbije jaar is geboekt, maar ook de hindernissen die we tegenkomen, maken dat het tijd is voor een actualisatie van het Limburgs bod. Zodat iedereen in de opmaat naar de verkiezingen, en straks tijdens de formatie en bij de start van een nieuw kabinet, beschikt over de laatste stand van zaken rond de kansen en uitdagingen van Chemelot. En dat éénieder doordrongen is van de enorme kans die dit industriepark voor de Nederlandse en Europese basisindustrie, voor de productie van circulaire grondstoffen en materialen, de verduurzaming van chemische processen én de ontwikkeling van onze kennis-economie biedt. Allemaal randvoorwaarden die bepalend zijn voor de mate waarin Nederland onafhankelijk van het buitenland kan blijven functioneren en groeien. De gespannen geopolitieke verhoudingen tonen de noodzaak en urgentie daarvan elke dag opnieuw aan.

Betrokken organisaties

Deze propositie is uitgewerkt door Provincie Limburg met steun van de gemeenten Sittard-Geleen en Stein, en met input van vier toonaangevende ondernemingen op Chemelot (SABIC, AnQore, Fibrant en OCI), de utiliteitsbedrijven USG en Circle Infra, energiebedrijf RWE (FUREC), de Stichting Chemelot, de Brightlands Chemelot Campus en grondeigenaar dsm-firmenich. De toonaangevende ondernemingen behoren elk tot de bedrijven waarmee ook het Rijk (maatwerk-)gesprekken voert om hen competitief en rendabel te houden binnen de duurzaamheids-transitie. Daaruit voortvloeiende afspraken vormen een belangrijke basis onder deze propositie, maar het unieke geïntegreerde karakter van Chemelot biedt daarnaast de kans om, naast individuele afspraken tussen en met bedrijven, aanvullende maatwerkafspraken te maken op het niveau van het chemiepark als geheel. Een mogelijkheid die door het demissionaire kabinet in haar regeerprogramma werd onderkend en die op de agenda heeft gestaan tijdens gesprekken met diverse ministeries in de voorbije maanden. Toevoegen van cluster maatwerk zal de verduurzaming van Chemelot een enorme boost geven en daarmee de toegevoegde waarde voor de regio en voor Nederland helpen behouden en uitbouwen.

Rijksbijdrage onmisbaar

In deze geactualiseerde propositie zetten de Provincie en de betrokken gemeenten opnieuw uiteen welk belang zij hechten aan de verduurzaming van Chemelot, en welke kwalitatieve en financiële bijdrage de regio levert om deze beweging te ondersteunen en versnellen. Maar om te komen tot de juiste condities waaronder de betrokken bedrijven en regionale overheden geplande investeringen kunnen realiseren, is nadrukkelijk ook een bijdrage nodig vanuit de rijksoverheid. Financieel, maar ook in relatie tot passende wet- en regelgeving. Het Rijk heeft de sleutel in handen om de noodzakelijke voorwaarden in te vullen.

Limburg legt met dit document een integraal verhaal neer, passend bij de nauwe verwevenheid van alle processen en activiteiten op Chemelot. Daarbinnen kan niet naar hartenlust 'geshopt' worden: terughoudendheid of vertraging op het ene onderdeel heeft directe gevolgen voor alle andere aspecten. Met grote risico's op domino-effecten die het voortbestaan van Chemelot in gevaar brengen. Kortom: willen we de strategische waarde van Chemelot voor Nederland kunnen behouden, dan zullen we er samen – bedrijven, regio en Rijk – doordacht en langjarig mee aan de slag moeten gaan. Limburg is daartoe zeer bereid, de betrokken bedrijven ook, en wij vertrouwen erop dat ook de rijksoverheid het belang, de kansen en de noodzaak hiervan inziet. Een volgend kabinet kan deze ingezette beweging versterken en versnellen. Het is belangrijk om in de tussentijd de vaart erin te houden en te laten zien dat we trots zijn op wat er op Chemelot gebeurt, want de noodzakelijke transitie op Chemelot zijn van belang voor Limburg, Nederland en Europa. Laten we er samen duurzaam de schouders onder blijven zetten!

Economisch belang en verduurzamingsstrategie

Iedereen die over de A2 in Zuid-Limburg rijdt, kent het beeld: een uitgestrekt terrein van buizen, leidingen en schoorstenen. Wat veel minder zichtbaar is, is de rol die Chemelot speelt in het dagelijks leven van miljoenen Nederlanders en de rest van Europa. Van medicijnen en schoenen tot auto's en meubels, in elk huis staan producten die hun oorsprong vinden op Chemelot. Daarmee staat Chemelot, als eerste schakel in de keten van de Nederlandse basisindustrie, mede aan de basis van zo'n beetje 80% van alle producten die we in het dagelijkse leven gebruiken. Bovendien is het de bakermat voor de ontwikkeling en productie van innovatieve en zeer hoogwaardige specialistische materialen voor toepassing in bijvoorbeeld windmolens, operatiekamers en defensiematerieel.

Die onmisbare positie heeft Chemelot niet cadeau gekregen. De overheid en de industrie hebben decennialang samengewerkt aan de ontwikkeling van het terrein, en mede daardoor is Chemelot uitgegroeid tot het meest geïntegreerde chemiecomplex van Europa, met 60 verbonden fabrieken en 200 bedrijven. Met op het terrein de snelgroeïende Brightlands Chemelot Campus, een van de campussen van nationaal belang. Hier werken wetenschap, overheid en industrie samen aan verduurzaming van chemische processen en ontwikkeling duurzame, slimme materialen. Niet voor niets heeft Defensie hier recent haar landelijke Innovatiehub voor slimme materialen gevestigd.

Strategische onafhankelijkheid

Chemelot staat als tweede grootste cluster van de Nederlandse basisindustrie niet alleen aan de basis van al die producten en materialen, maar zorgt indirect ook voor werk en inkomen in de sectoren waar deze gemaakt worden. Die sectoren betalen op hun beurt gezamenlijk een groot deel van de kosten van onze publieke voorzieningen. De economische en maatschappelijke kracht van Nederland begint dus bij de basisindustrie, waarbinnen Chemelot zo'n 20% van de toegevoegde waarde van de chemiesector voor Nederland produceert. Het is belangrijk dat we die koesteren en uitbouwen, zeker in het licht van oplopende geopolitieke spanningen. Waar de wereldeconomie onder druk staat, groeit het belang voor ons land om zelf te kunnen blijven beschikken over mogelijkheden om (chemische) basismaterialen te produceren en tot concrete toepassingen te kunnen verwerken. Vermindering van strategische afhankelijkheden is cruciaal voor ons nationale verdienvermogen en voor de publieke voorzieningen die we daarmee bekostigen. En dat begint hier, op Chemelot.

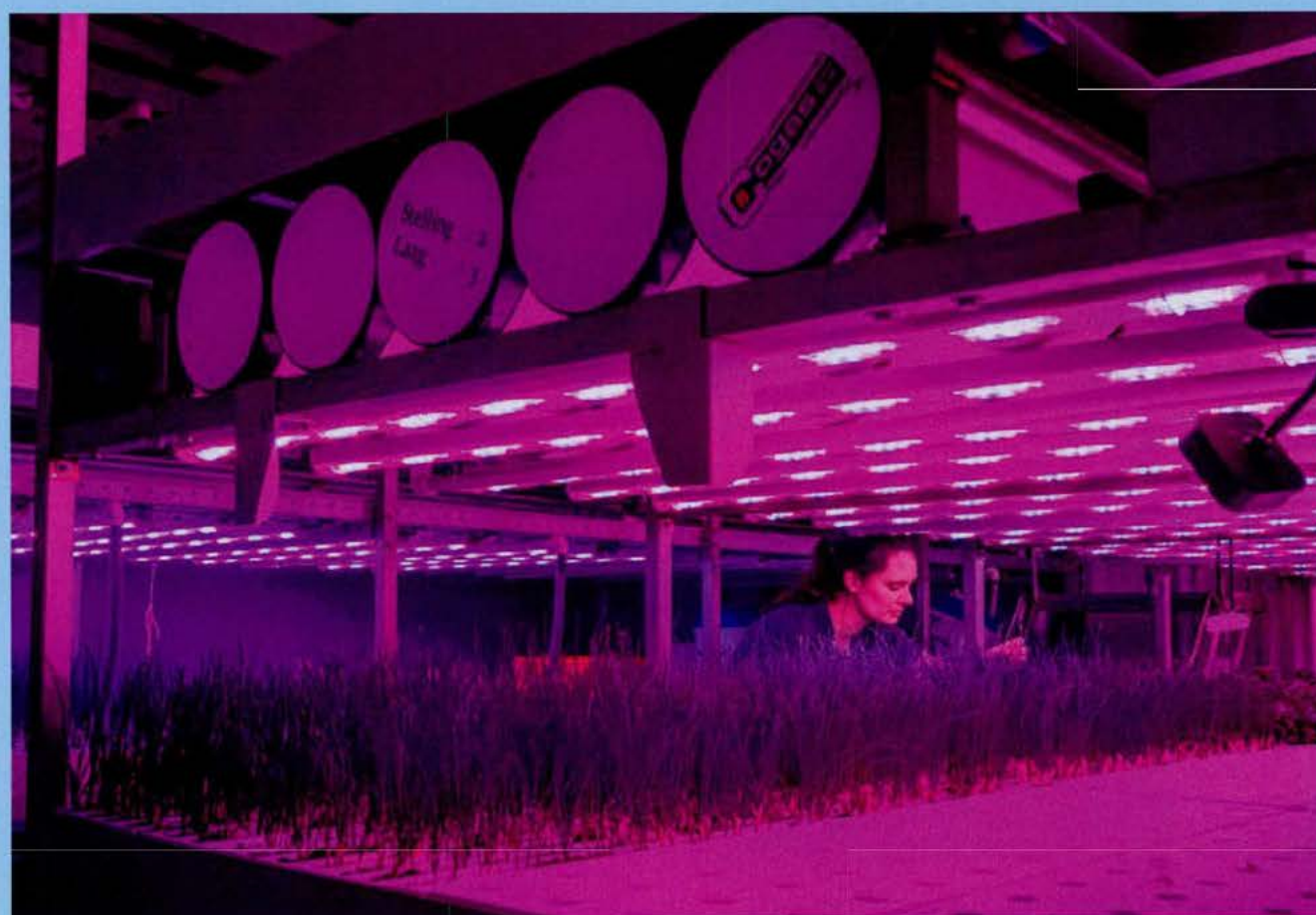
Naast het directe en indirecte strategische belang van Chemelot voor Nederland en Europa, heeft het industriecomplex grote waarde voor de Limburgse regio. Op dit moment zijn de betrokken bedrijven op basis van omzet goed voor zo'n 30% van het BBP in de provincie Limburg, met direct 8.000 en indirect 25.000 arbeidsplaatsen. Werkgelegenheid op alle niveaus, maar zeker in uitvoerende beroepen: de bestbetaalde mbo'ers werken bij de bedrijven op Chemelot. En dat maakt het belang voor de Limburgse samenleving extra groot; niet alleen het aantal banen telt, maar ook de sociale en economische perspectieven die ze in brede zin opleveren. Dat heeft uitstralend effect op de woningmarkt, sociale voorzieningen, opleidingsmogelijkheden, mobiliteit en al die andere facetten die bepalend zijn voor kwaliteit van leven en de bestaanszekerheid van mensen.

De eerste circulaire en klimaatneutrale site

Het mag duidelijk zijn: Nederland en Limburg kunnen niet zonder Chemelot. Althans, niet zonder een duurzame versie van Chemelot. Want op dit moment behoort het industriepark nog tot de grote industriële uitstoters van CO₂, en ook op het gebied van andere emissies en water zijn de activiteiten van Chemelot belastend voor het milieu. Dat moet anders, wil er voor de site en de bedrijven een toekomst zijn. En dat kan ook anders. Sterker nog: de bedrijven op Chemelot willen samen de eerste klimaatneutrale en circulaire chemische site van Europa realiseren. Uiterlijk in 2050, maar zoveel eerder als mogelijk is. Einddoel is om uiterlijk in 2050 te komen tot een chemiesite die, op basis van recycling van beschikbare reststromen, groene (elektrische) energie en hergebruik van (rest)warmte, bruikbare circulaire grondstoffen produceert waarmee andere industrieën en sectoren circulaire producten kunnen maken. Aan het einde van hun levensduur kunnen die producten vervolgens weer door Chemelot worden verwerkt tot duurzame basisgrondstoffen voor een volgende chemische cyclus. Daarmee wordt niet alleen de belasting van het milieu geminimaliseerd, maar meteen ook de afhankelijkheid van andere landen voor grondstoffen tot een minimum teruggebracht. Door de onderlinge verbondenheid van de installaties op Chemelot hoeven niet zestig individuele fabrieken verduurzaamd te worden, maar kan het systeem als geheel verduurzaamd worden. Een integrale aanpak die leidt tot snellere en grotere impact op de verduurzamingsopgave van Nederland.

En om te kunnen verduurzamen moeten bedrijven kunnen investeren. De bedrijven van Chemelot opereren op een wereldmarkt en concurreren met landen als China, waar de industrie produceert met een hogere uitstoot tegen lagere kosten. Willen we daarmee kunnen concurreren, dan moeten we binnen Nederland en Europa zorgen voor een eerlijk speelveld en voorkomen dat we producten importeren vanuit meer vervuilende fabrieken elders. De energietransitie die cruciaal is voor verduurzaming van de industrie, moeten we hier zelf in eigen land mogelijk maken, onder onze voorwaarden, met onze normen. Niet via de achterdeur alsnog afhankelijk worden van fossiele importen uit landen die het minder nauw nemen en vervolgens in ons land blijven zitten met het afval. Chemelot biedt de kans om de energietransitie hier, op eigen bodem, een grote boost te geven. Bovendien gecombineerd met die andere transitie die bepalend is voor verduurzaming: de transitie naar circulariteit. Chemelot is bij uitstek de plek waar die dubbele transitie kan worden gerealiseerd. In Limburg zijn we al volop bezig om te komen tot afspraken om de afvalstromen in de regio te sturen en daarmee circulariteit te bevorderen. Daar waar mogelijk pakt de Provincie hierin een regisserende rol. Het is ook niet voor niets dat innovatieve projecten zoals RWE-FUREC, waarbij waterstof wordt geproduceerd uit restafval, en de textielrecycler van Reju zich willen vestigen op Chemelot.

Limburg leidend in innovatie

De ambitieuze verduurzamingsstrategie van Chemelot is niet zomaar ineens ontstaan, maar vindt z'n oorsprong in eerdere stappen die al zijn gezet. Ten opzichte van 1990 zijn de broeikasgasemissies van Chemelot in de voorbije jaren al met 45% teruggebracht, en er is fors geïnvesteerd in innovatie en kennisontwikkeling rond verduurzaming. Dat laatste is het resultaat van brede regionale inzet. Op het terrein van Chemelot is sinds 2012 de Brightlands Chemelot Campus gevestigd, waarmee bedrijfsleven, wetenschap, provinciale overheid en de gehele onderwijskolom (mbo, hbo en wo) met elkaar worden verbonden, bijvoorbeeld via het unieke initiatief CHILL (Chemelot Innovation and Learning Labs). Doel is de innovatie richting groene chemie en circulaire materialen aan te jagen en direct te vertalen naar nieuwe economische en maatschappelijke waarde.

Dergelijke waarde wordt in Limburg overigens in totaal op vier Brightlands Campussen gecreëerd, die onderling nauw met elkaar verbonden zijn. Deze campussen zijn het thuis van zo'n vierhonderd bedrijven, die werk bieden aan 16.000 mensen en betrokken zijn bij de opleiding van 14.000 studenten. Naast de campus op Chemelot zijn er Brightlands Campussen in Maastricht (rond het universitaire ziekenhuis), in Venlo (met focus op voeding en gezondheid), en in Heerlen (onderdeel van de landelijke A.I.-coalitie). Ingebed in een inter- nationale regio met vijf universiteiten en hogescholen die direct aan kennis- ontwikkeling bijdragen. De inspanningen van de voorbije jaren maken dat de Limburgse Brightlands regio in 2025 is genomineerd voor de titel van 'Intelligent Community of the Year' door het Intelligent Community Forum (ICF), een federatie van ruim 200 regio's wereldwijd. Het toont de waarde en de potentie die de regio (mede via de Brightlands Campussen) heeft bij het invullen van de transitieopgaven waar de industrie en de samenleving voor staan.

De strategische waarde van Chemelot voor Nederland en de economische en maatschappelijke waarde van de site in Limburg, geven aanleiding om alles op alles te zetten om dit industriecomplex te behouden en ontwikkelen. De ambitieuze verduurzamingsstrategie en de innovatieve potentie van Limburg bieden de instrumenten om dat te realiseren.

De inzet van de regio

Een verduurzaamd Chemelot levert blijvende toegevoegde waarde voor Nederland en voor Limburg. Maar die komt niet vanzelf tot stand. Er zijn passende randvoorwaarden voor nodig en forse investeringen. **De toonaangevende bedrijven op Chemelot voorzien onder de juiste condities een pijplijn aan investeringen van ruim 4 miljard euro tot aan 2035** voor de verduurzaming van hun bedrijfsprocessen. In de 'Routekaart Chemelot Circulair' is daarnaast een investeringspijplijn ter waarde van **9,3 miljard euro tot 2050 gepubliceerd voor de ontwikkeling van hele nieuwe fabrieken op het industriepark, waarvan 2 miljard euro tot aan 2030 gerealiseerd zou kunnen worden** (stand van 1 januari 2024). Deze pijplijn bevat nieuwe bedrijfsontwikkelingen en fabrieken van bijvoorbeeld RWE-FUREC (1 miljard euro) gericht op het lokaal verwaarden van (lokaal) gerecyclede grondstoffen en Syclus gericht op de grondstoffen-, energie- en watertransitie op de site.

De investeringen gericht op de verduurzamingsstrategie komen boven op de gemiddelde investeringen van 150 miljoen euro per jaar waarmee bedrijven op Chemelot installaties en infrastructuur op de site veilig en up-to-date houden. Daarnaast is ook in de afgelopen jaren al fors geïnvesteerd in verduurzaming, bijvoorbeeld in de logistiek voor bio-propeen, het fors verminderen van de uitstoot van lachgas en verbetering van de waterzuivering en afwatering. De benodigde toekomstige investeringen in verduurzaming richten zich dus deels op aanpassing en vernieuwing van bestaande fabrieksonderdelen, deels op de mogelijke realisatie van geheel nieuwe 'groene' installaties, toepassingen en infrastructuur. Al dan niet voortkomend uit de lopende maatwerkgesprekken van het Rijk met de betrokken bedrijven.

In de afgelopen maanden hebben zowel de maatwerkbedrijven als de Stichting Chemelot en de Provincie Limburg (individuele) gesprekken gevoerd met het ministerie van KGG. Deze gesprekken hebben geleid tot het gedeeld inzicht op gefaseerde aanpak richting klimaatneutraliteit.

In eerste instantie ligt de focus op de zogenoemde Flagship projects. Dat zijn het AnQore Thermal Oxydizer project ("MAINE") en het RWE vergassingsproject ("FUREC"). Bij uitvoering van deze twee projecten, waarbij AnQore, RWE, OCI, Fibrant en USG direct of indirect betrokken zijn, is de verwachte CO₂eq-uitstoot reductie ten opzichte van het referentiejaar (1990) 60% in 2030. De Provincie spant zich er voor deze flagship projects voor in, dat er individuele maatwerk afspraken komen met het Rijk, die moeten leiden tot business cases waarop investeringsbeslissingen genomen kunnen worden. De Provincie kan vanuit haar (financieel) instrumentarium hierin ook een rol pakken.

Voor de **tweede** fase zitten diverse projecten in de pijplijn, waarmee de CO₂eq-emissie reductie op Chemelot in 2033 zal oplopen tot 75%. Deze projecten zijn te verankeren in de Regionale clustermaatwerkafspraken met het Rijk.

Voor de **derde** fase zullen de projecten in het Chemelot transitieprogramma tot uitvoering komen. Het totale potentieel van deze projecten brengt het cluster tot een theoretische klimaatneutraliteit rond 2040.

Naast de genoemde investeringspijplijn van de productiebedrijven, voorzien ook de utiliteits- en infrabedrijven Circle Infra en USG de komende jaren forse investeringen ten behoeve van de verduurzaming van Chemelot. Denk hierbij aan nieuwe technologie die nodig is om ook op het gebied van water volledig circulair te worden, maar ook aan investeringen in het energiesysteem zoals een elektrische stoomketel als stap om de stoomproductie te verduurzamen, en aan de aanleg van fijnmazige elektriciteit- en waterstofinfrastructuur op de site. Beide bedrijven voorzien tot 2030 een gezamenlijke pijplijn van 2,3 miljard euro aan mogelijke investeringen in de gemeenschappelijke infrastructuur van het chemiepark.

Bijdrage van Provincie en gemeenten

Vanuit het belang van Chemelot voor de werkgelegenheid in de regio en daaraan gerelateerde economische en maatschappelijke waarde, doen de Provincie en gemeenten alles wat in hun vermogen ligt om de juiste condities te realiseren voor de duurzame investeringen van de betrokken bedrijven. In het kader van de voorliggende propositie is de regio bereid daar nog een aantal stappen verder in te gaan, als uitnodiging aan de rijksoverheid om ook aan boord te komen. De inspanningen van Provincie en betrokken gemeenten richten zich daarbij op de volgende aspecten:

1.

De benodigde innovatie voor verduurzaming van Chemelot wordt mede aangejaagd door de investeringen die Provincie Limburg heeft gedaan in de ontwikkeling van de **Brightlands Campussen**, zowel op het chemieterrein als elders in de regio. Samen met partners als Universiteit Maastricht, dsm-firmenich, BASF, APG en het MUMC+. Deze investeringen bedragen tot nu toe meer dan 700 miljoen euro. **Tot aan 2030 is de Provincie bereid nog eens 185 miljoen euro in de ontwikkeling van de Brightlands Campussen te investeren**, teneinde de ontwikkeling van benodigde nieuwe technologie en de toepassing daarvan direct in de praktijk van Chemelot mogelijk te maken. Hiermee wordt tevens de binding van de gehele onderwijsketen (mbo-hbo-wo) met Chemelot versterkt, waardoor niet alleen nieuw talent aan de verduurzamingsopgave wordt gekoppeld, maar ook de mogelijkheden voor her- en bijscholing van bestaande medewerkers als onderdeel van de benodigde transitie worden vergroot. Een mes dat aan meerdere kant snijdt.

2.

Verduurzaming van Chemelot is niet alleen goed voor de strategische positionering van Nederland, maar ook voor de **brede welvaart in de Limburgse regio**. Het leidt tot behoud en groei van hoogwaardige werkgelegenheid. Economisch gezien kan Limburg de sprong maken naar een sterk verbonden, duurzame en grensoverschrijdende kenniseconomie, terwijl er ruimtelijk de kans ligt om een schaa sprong te realiseren naar groeiregio, met ruimte voor duurzame verstedelijking. En daaraan verbonden komt een sociaaleconomische schaa sprong tot stand, waarbij we achterstanden terugdringen; iedereen in de regio een trede hoger op de ladder helpen, maar ook de ladder in z'n geheel omhoog brengen. Een duurzame toekomst van Chemelot legt een sterkere basis onder sociale voorzieningen, onderwijsontwikkeling, leefbaarheid, en bijvoorbeeld ook onder de aangekondigde bouw van tienduizenden nieuwe woningen in het kader van de afgesloten Woondeal Limburg en het plan 'Limburg Centraal'. Dit laatste als onderdeel van een gezamenlijke verstedelijkingstrategie het Rijk (VRO, EZ, IenW) en de regio. Provincie Limburg neemt op dergelijke brede regionale effecten een voorschot door **tot aan 2028 een bedrag van 110 miljoen euro te investeren in leefbaarheid, bijvoorbeeld via onderwijs, gezondheidszorg, arbeidsmarktontwikkeling, en een brede sociale agenda**. De betrokken gemeenten Sittard-Geleen en Stein dragen bij door optimalisatie van ruimtelijke planvorming, verbetering van lokale infrastructuur, verbreding van cultuur-aanbod en ontwikkeling van andere maatschappelijke voorzieningen.

3.

De **infrastructuur van Chemelot** houdt niet op bij de grenzen van het chemiepark. In de directe omgeving van de site moet bestaande infrastructuur worden aangepast en moeten nieuwe basisvoorzieningen worden aangelegd om Chemelot gereed te maken voor de benodigde grote stappen in verduurzaming. Er zijn bijvoorbeeld aanpassingen nodig in de haven van Stein en de bijbehorende Multimodale Corridor (de 'verbindingsweg' van de haven naar de site). Voor de haven is dankzij de Provincie en gemeenten **via Europese CEF-subsidies de afgelopen periode 28,5 miljoen euro beschikbaar gekomen, op een totaal van 57 miljoen euro aan projectkosten**. Er moet boven- en ondergronds veel gebeuren. Provincie Limburg heeft, in afstemming met de gemeenten Sittard-Geleen, Echt-Susteren en Maasgouw, het bevoegd gezag overgenomen van het Ministerie van Klimaat & Groene Groei om versneld aan de slag te kunnen gaan met de verzwaring van het elektriciteitsnetwerk. Daarnaast heeft de regio (Provincie en gemeente Sittard-Geleen) de gronden van Graetheide en de Lexhy aangekocht en de benodigde locatiebesluiten genomen. Zodat de regio gereed is voor toekomstige aansluiting op een nieuwe 380 kV-verbinding.

4.

Het is van belang dat Chemelot veilig en goed bereikbaar blijft voor het groeiende aantal werknemers en bezoekers. Daarbij is ook belangrijk dat de omgeving de verkeersstromen van en naar de site goed aankan, zonder dat de bereikbaarheid van de rest van de regio wordt aangetast. Dat geldt ook voor de nabijgelegen A2-verbinding waarmee Zuid-Limburg wordt verbonden met de rest van Nederland. De regio verricht daartoe de volgende inspanningen:

- We hebben goede busverbindingen van en naar Chemelot gerealiseerd met de Limburgse regionale OV-concessie van Arriva, waaronder vanaf treinstation Sittard.
- Het nabijgelegen treinstation Beek-Elsloo is doorontwikkeld om een betere verbinding met bus en fiets te faciliteren. (Regionale bijdrage: € 9,4 mln.)
- Aan de Westzijde van het Chemelot-terrein wordt een nieuwe snelfietsroute gerealiseerd. (Regionale bijdrage: € 4,8 mln.)
- De A2-verbreding tussen Vonderen en Kerensheide draagt bij aan een bereikbaar Chemelot. De aangekondigde vertraging van de verbreding is voor de regio onwenselijk. (Regionale bijdrage: € 36 mln.)
- De Provincie Limburg heeft met partners een verkeerscirculatieplan in het kader van veiligheid opgesteld dat moet zorgen voor een veilige afwikkeling van het verkeer bij een calamiteit.
- De aanpassing en verplaatsing van Gate 1 als belangrijke toegangspoort van de Chemelot site en campus. (Regionale bijdrage: € 6 mln.)

Naast bovengenoemde inspanningen heeft Provincie Limburg samen met betrokken gemeenten in de Westelijke Mijnstreek een gebiedsverkenning rond mobiliteit uitgevoerd. Een belangrijke conclusie daaruit is dat bij een significante groei en/of uitbreiding van de bedrijvigheid op Chemelot maatregelen getroffen dienen te worden die doorstroming en verkeersveiligheid verbeteren en de fietsbereikbaarheid van Chemelot verhogen. Aanleg en verbetering van infrastructuur op zichzelf is daarbij niet toereikend. **Een mobiliteitstransitie is nodig** om blijvend veilige, duurzame en effectieve mobiliteit in het gebied te bewerkstelligen. Goede connectie tussen verschillende modaliteiten, zoals fiets, openbaar vervoer en mogelijke vormen van gedeelde mobiliteit (van deel-fietsen tot carpooling) kunnen hieraan bijdragen.

De gemeenten Sittard-Geleen en Stein, Provincie Limburg, Chemelot, Brightlands Chemelot Campus en dsm-firmenich hebben gezamenlijk een samenhangend toekomstbeeld voor Chemelot en omgeving vastgesteld. Met deze '**Strategische Gebiedsvisie omgeving Chemelot**' wordt economische vitaliteit en de hiervoor benodigde verduurzamingstransitie in balans gebracht met omgevingskwaliteit, natuurdoelen en leefbaarheid voor de omgeving. **Zodat mensen ook in de toekomst veilig, gezond en duurzaam kunnen leven en werken in de omgeving van het chemiepark.** De betrokken partijen werken de regionale uitvoerings- en investeringsagenda uit met investeringen die nodig zijn om de gebiedsvisie te realiseren.

5.

De huidige eigenaar dsm-firmenich heeft aangegeven de gronden onder Chemelot (in totaal 800 ha) te willen vervreemden, mits partijen het wederzijds eens kunnen worden over commerciële en andere condities. Het is voor de ontwikkeling van Chemelot noodzakelijk dat een nieuwe grondeigenaar zich mede-eigenaar voelt van de verduurzamingsopgave van het chemiepark. En dus het rendement en de overige opbrengsten van het grondeigendom voor een serieus deel terug investeert in het helpen realiseren van deze opgave. Provincie Limburg ziet hierin mogelijk ook een publieke taak en is **bereid te overwegen een aandeel te nemen in het verwerven van het grondeigendom** van Chemelot, mits het Rijk dat ook doet. In feite zou daarmee eenzelfde situatie ontstaan als bij andere sites van nationaal publiek belang, zoals de haven van Rotterdam en de lucht- haven Schiphol. De overheden gezamenlijk kunnen hiermee voor de duurzame toekomst van Chemelot een doorslaggevend en blijvend verschil maken en tevens als constante factor mede regievoeren op de integrale ontwikkeling van de site. Op basis van deze suggestie vanuit de Provincie zijn de afgelopen maanden verkennende gesprekken gestart met het Rijk en DSM, die actueel nog voortduren.

Wat vragen we van het Rijk?

Met de genoemde inspanningen willen Provincie en betrokken gemeenten het verdienvermogen van Limburg en Nederland een blijvende impuls geven, de strategische onafhankelijkheid van ons land vergroten, en de grote duurzame ambities van Chemelot waarmaken. Maar zoals aangegeven: dat kunnen we niet alleen. **Limburg heeft het Rijk nodig om vanuit nationaal belang het chemiecluster Chemelot te behouden en te versterken.** Zoals minister Hermans van Klimaat & Groene Groei in antwoord op recente Kamervragen terecht stelt: "De chemische industrie levert bouwstenen voor producten die burgers dagelijks gebruiken (...) en is een onmisbare leverancier voor vitale sectoren zoals defensie, gezondheid en energie. Daarnaast speelt de sector een sleutelrol in het bereiken van een circulaire economie. (...) In dat kader is het van belang de leveringszekerheid en de strategische autonomie van Nederland en Europa zoveel mogelijk te waarborgen." **Voor Chemelot vraagt dat van het Rijk de bereidheid om omvangrijk en structureel mee te investeren, in de periode tot 2030 gaat het om circa 2 miljard euro.** De benodigde publieke inspanningen spelen zich af op een aantal niveaus, dat op de volgende pagina's wordt uitgewerkt.

1.

Zonder energie- en grondstoffeninfrastructuur stukt de transitie naar een duurzaam Chemelot, komt de toekomst van het industriepark in gevaar en mist Nederland enorme kansen, met enorme carbon leakage tot gevolg. Het recente besluit tot de aanleg van de Delta Rhine Corridor (DRC), met enkel leidingen voor waterstof en CO₂, is een belangrijke stap, maar alleen effectief als Chemelot een volwaardige aftakking krijgt. Bovendien blijven ook aanvullende leidingen voor andere grondstoffen, zoals ammoniak en een herbruikbare multipurpose-leiding, noodzakelijk. **Onze oproep is dan ook: zorg ervoor dat de aftakking naar Chemelot er daadwerkelijk komt, en onderzoek aanvullingen op de DRC samen met regio en bedrijven.** Dat is niet alleen cruciaal voor de verduurzaming van Chemelot, maar draagt ook bij aan nationale doelstellingen en Rijksopgaven rond het veiliger transport van gevaarlijke stoffen zoals ammoniak, maximale stedelijke ontwikkeling en het tegengaan van netcongestie. Een volwaardige aftakking van de DRC helpt tevens om ervoor te zorgen dat infrastructuur niet de beperkende of bepalende factor gaat zijn in de concurrentiepositie van Chemelot ten opzichte van andere geïntegreerde chemieclusters in Noordwest-Europa. Zodat de site aantrekkelijk blijft als vestigingsplaats voor bestaande en nieuwe duurzame bedrijven.

2.

In de verduurzamingsplannen van Chemelot speelt elektrificatie een grote rol. Voor een deel gaat het om bestaande technieken, zoals elektrische boilers en vervanging van stoomturbines door elektrische aandrijving. Deels gaat het over nieuwe technieken die technologisch en economisch nog verder moeten worden ontwikkeld en opgeschaald, zoals plasmatechnologie en de elektrificatie van fornuizen. In elk scenario is een forse groei van de elektriciteitsbehoefte voorzien. Daarbij behoeft de mogelijke elektrificatie van de kraakfornuizen vanwege de grote impact speciale aandacht. Uiteindelijk zal de elektriciteitsbehoefte van de Chemelotsite naar verwachting groeien van 250mW in 2020 naar maximaal 2.500mW in 2050. De tijdige beschikbaarheid van voldoende transportcapaciteit is een essentiële voorwaarde voor realisatie van elektrificatieprojecten en daarmee de toekomstbestendigheid van een duurzame Chemelotsite. Zonder tijdige stroomvoorziening vallen projecten stil. **Daarom is het van groot belang dat de geplande 380KV-aansluiting via Graetheide waar mogelijk wordt versneld.** De regio (Provincie en gemeente Sittard-Geleen) heeft haar deel gedaan o.a. met de aankoop van de benodigde gronden (Graetheide en de Lexhy) en de benodigde locatiebesluiten, nu is het aan TenneT en het Rijk. **Ook de diepe aanlanding van wind op zee naar Limburg mag niet op zich laten wachten.** Een gevolg van het genomen besluit ten aanzien van de Delta Rhine Corridor, is dat de benodigde gelijkstroomkabels niet langer als onderdeel van de DRC worden beschouwd. Gezocht wordt naar een alternatief tracé, waardoor de aanleg volgens inschatting van TenneT pas rond 2040 kan worden gerealiseerd. En dat is veel en veel te laat. **Onze oproep aan het Rijk is dan ook: verplicht TenneT tot snellere aanleg van de benodigde gelijkstroomkabels, ruim voor 2040.**

Vitale infrastructuur draagt bij aan de weerbaarheid van Nederland. De NAVO-norm is recent verhoogd naar 5% van het BNP, waarvan 1,5% wordt gereserveerd voor investeringen in o.a. deze infrastructuur. In recente interactie tussen Kamer en kabinet is al gesuggereerd dat ook energie-infrastructuur hier onderdeel van zou kunnen zijn. Mogelijk biedt dat financiële ruimte om (ook) te komen tot de benodigde versnelling in de aanleg van de energie-infrastructuur voor Chemelot en Zuid-Limburg. Hetzelfde geldt uiteraard voor infrastructuur die nodig is voor de aan- en afvoer van strategische grondstoffen die cruciaal zijn voor de weerbaarheid en defensie van ons land. Ook daarin is Chemelot immers onmisbaar, zowel ten aanzien van de grondstoffen als zodanig, als in relatie tot het verwerken daarvan in slimme materialen.

3.

De transitie op Chemelot vraagt forse investeringen in elektrificatie, waterstofgebruik en circulaire processen. Deze investeringen renderen nu vaak nog niet, mede door hoge energieprijzen en strengere regelgeving dan elders in Europa. De SDE+-regeling is hét instrument om duurzame projecten van de grond te krijgen, maar chemieprojecten vallen hier nu vaak buiten de boot vanwege de systematiek. Zorg daarom dat de SDE++ beter aansluit bij de praktijk van de industrie en dan met name bij elektrificatie projecten. **Wij roepen op tot een betere aansluiting van SDE++ op industriële verduurzaming – met name voor grootschalige elektrificatie – zodat ook koplopers als Chemelot daadwerkelijk in beweging kunnen blijven.** Maar er is meer nodig. Ook de netwerkkosten zijn in Nederland veel hoger dan in landen zoals Duitsland en de nationale CO₂-heffing remt investeringen. Het is voor de industrie op Chemelot **essentieel dat CO₂-prijzen, energie en netwerkkosten in lijn worden gebracht met omliggende landen om zo een gelijk speelveld in Europa te creëren.**

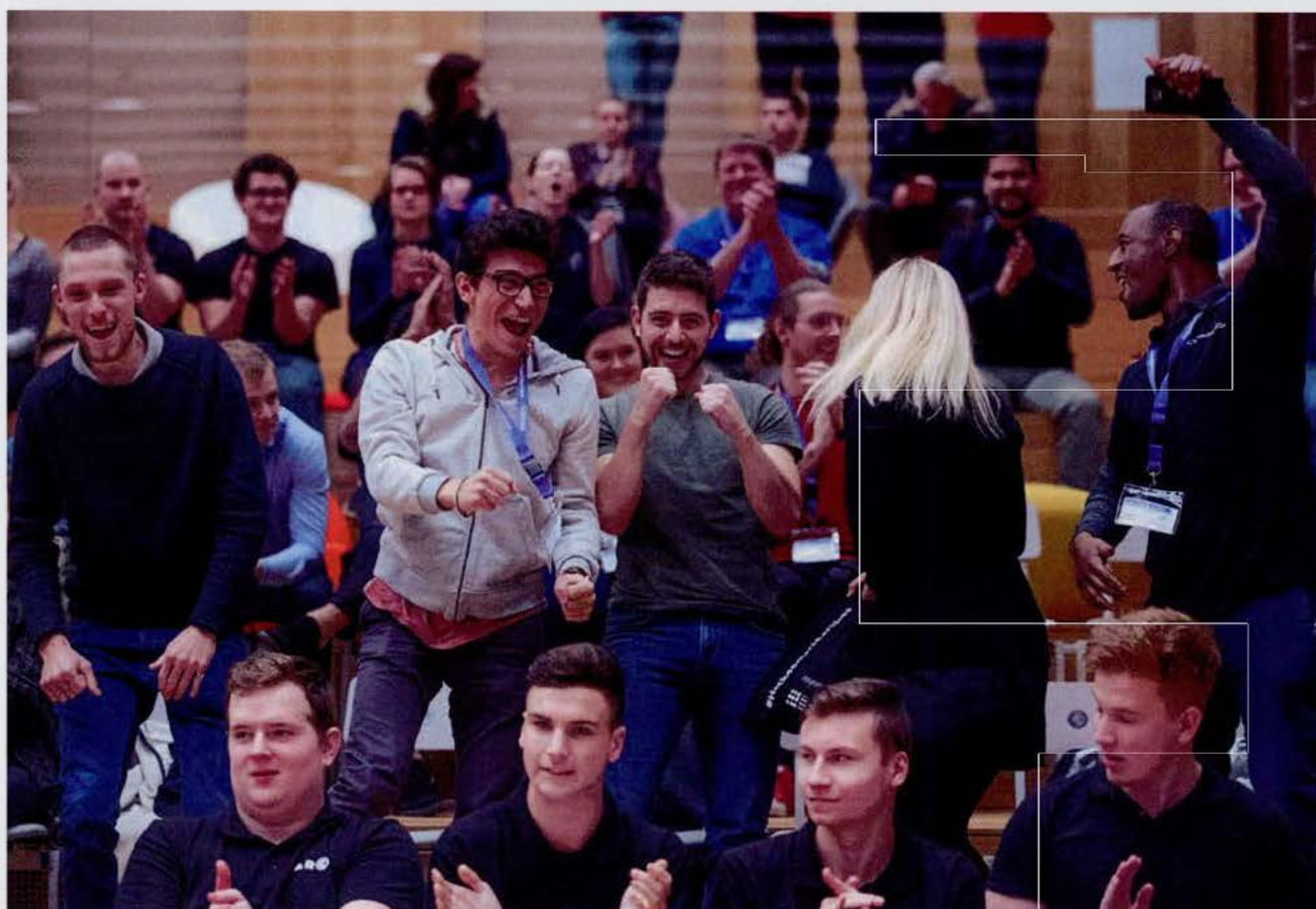
De bedrijven op Chemelot hebben **consistente en langdurig stabiele wet- en regelgeving nodig**, effectieve en efficiënte vergunningverlening verankerd in wetgeving, en eerlijke tarieven om de investeringen te kunnen doen die nodig zijn. Daarin speelt de rijksoverheid een doorslaggevende rol, zowel via de as van eigen beleid als via de invloed die zij kan uitoefenen op beleid dat in Brussel wordt gemaakt en op de toegang tot fondsen. In dat kader is met name de Clean Industrial Deal (CID) van belang. Hierin wordt het kader geschetst voor versnelling van verduurzaming en behoud van concurrentiekracht voor sites als Chemelot, via regelgeving, financiering en innovatieprogramma's. Als geïntegreerd industrieel cluster in volle transformatie richting schone productie en duurzame materialen is Chemelot goed gepositioneerd om een bijdrage aan de Clean Industrial Deal te leveren, en daartoe dus ook de benodigde ondersteuning te verkrijgen. **Het Rijk kan Chemelot helpen haar positie in de context van de Clean Industrial Deal verder te versterken.**

Een stabiel industrie- en klimaatbeleid met dito investeringsbeleid biedt houvast voor investeringsbesluiten met langjarige termijnen. In het verlengde daarvan is het wenselijk dat Den Haag, de betrokken sectoren en de regionale overheid de komende jaren goed met elkaar afstemmen, voordat voorstellen worden gedaan met mogelijke impact op de snelheid of reikwijdte van industriële verduurzaming. Dat vergroot de betrouwbaarheid van de overheid. Willen we grote duurzame stappen maken, dan moeten we samen voorkomen dat nieuwe wet- en regelgeving of vergunningsprocessen die stappen onnodig verkleinen of zelfs helemaal uitwissen.

4.

Het unieke karakter van Chemelot, als geïntegreerd cluster van bedrijven, biedt kansen voor collectieve, clusterbrede verduurzaming. Door dit unieke karakter is er ook sprake van onderlinge afhankelijkheden. Maatwerkafspraken kunnen daarbij hét verschil maken, maar zijn ook ingewikkeld. Wij begrijpen het politieke ongeduld, maar zonder maatwerk kan de transitie op Chemelot eenvoudigweg niet slagen, want sommige innovatieve projecten passen niet in het bestaande generiek instrumentarium voor de verduurzaming van de industrie.

Juist op deze locatie kan een 'maatwerk 2.0'-benadering het verschil maken: met minder bureaucratie, meer samenhang, en grotere impact. Dit vereist politieke wil en regie. Dus: houd de individuele maatwerkafspraken overeind en ontwikkel maatwerk 2.0 op clusterniveau, samen met Chemelot en de regio.

5.

Er is ruimte nodig om uitzonderingen te maken op bestaande regels en richtlijnen om specifieke duurzame innovaties mogelijk te maken. Een voorbeeld hiervan is het FUREC-initiatief, dat beoogt om waterstof te produceren uit restafval. Een uniek innovatief proces, dat een belangrijke bijdrage kan gaan leveren aan de verduurzaming van de ammoniak-productie op Chemelot, want daarin speelt waterstof als grondstof en mogelijk ook als energiebron een belangrijke rol. De classificatie van de waterstof van FUREC voldoet echter niet aan de Renewable Fuels of Non-Biological Origin (RFNBO) eisen van de Europese Richtlijn voor Hernieuwbare Energie (RED3). Daarmee dreigt dit kansrijke initiatief te smoren nog voordat het z'n waarde voor Chemelot en voor Nederland heeft kunnen bewijzen. Dat leidt er mede toe dat Chemelot mogelijk niet tijdig kan voldoen aan de richtlijnen die worden gesteld aan de vervanging van aardgas door waterstof als bron voor het maken van ammoniak. Simpelweg omdat er onvoldoende RFNBO geclassificeerde waterstof beschikbaar zal zijn. Dat moet het Rijk willen voorkomen, door voor FUREC – en voor andere soortgelijke innovaties – de ruimte te creëren die nodig is middels het uitzonderen van circulaire waterstof van RFNBO targets. **Zo kan ook zonder extra euro's een enorm verschil worden gemaakt.** Provincie Limburg heeft inmiddels alle benodigde besluiten genomen rond de milieuvergunningverleningen voor het FUREC-project. Hulp van het Rijk is nodig om het project daadwerkelijk te laten slagen.

6.

De ambitie van Chemelot om richting 2050 de eerste klimaatneutrale en circulaire chemiesite van Europa te worden, vraagt niet alleen om toepassing van bewezen technologie, maar ook om ontwikkeling van innovaties die we nu (deels) nog niet kennen. Provincie Limburg heeft die noodzaak al vroeg onderkend en besloten tot ontwikkeling van de vier Brightlands Campussen die eerder in dit document zijn beschreven. Zoals in het aanbod gesteld, investeert de Provincie tot aan 2030 nog eens 185 miljoen euro om via de campussen de benodigde innovatie in verduurzaming aan te jagen. Dat is echter niet voldoende om de betrokken kennisinstututen, start-ups en scale-ups de ontwikkelkracht te geven die nodig is. **Om de potentie van de Brightlands Campussen volledig te kunnen benutten, is het noodzakelijk dat het Rijk bereid is de groei en ontwikkeling van de campussen risicodragend mee te financieren.**

Bijvoorbeeld door middelen vanuit Invest NL hiervoor in te zetten. **Tot aan 2030 gaat dat om een bedrag van 200 miljoen euro.** Daarmee kan Nederland zich positioneren als koploper in niet alleen de ontwikkeling van nieuwe duurzame basis- en chemische industrie, maar ook op de daaraan verbonden andere terreinen waarop de Limburgse campussen actief zijn. De koppeling met de gehele onderwijsketen is in relatie tot de verduurzaming van Chemelot tegelijk een kans en een randvoorwaarde. Daarbij hecht Limburg eraan om als internationale grensregio het belang te benadrukken van een goede balans tussen nationale en internationale studenten in zowel praktisch als theoretisch onderwijs.

7.

De grondpositie onder Chemelot vraagt specifieke aandacht. De huidige grondeigenaar dsm-firmenich wil deze gronden vervreemden, mits partijen het wederzijds eens kunnen worden over commerciële en andere condities. Provincie Limburg ziet hierin dan ook mogelijk een publieke taak en is bereid te overwegen een aandeel in te nemen in het verwerven van het grondeigendom van Chemelot, mits het Rijk dat ook doet. Zoals eerder gesteld: de overheden gezamenlijk kunnen hiermee voor de duurzame toekomst van Chemelot een doorslaggevend en blijvend verschil maken en tevens als constante factor mede regievoeren op de integrale ontwikkeling van de site. Graag onderzoekt de regio samen met de rijksoverheid welke mogelijkheden er zijn om geheel of gedeeltelijk publiek eigendom van de Chemelot-gronden tot een ware 'gamechanger' te maken in de verduurzaming van de site. **Op basis van een partnerschap tussen Provincie en Rijk.**

8.

Zoals beschreven in deze propositie, zijn er ook buiten de grenzen van het chemiepark investeringen nodig om de infrastructuur en andere basisvoorzieningen gerelateerd aan Chemelot gereed te maken voor de benodigde grote stappen in verduurzaming. De regio neemt daarin haar aandeel, maar **zonder een bijdrage vanuit het Rijk is het niet mogelijk alle noodzakelijke basisvoorzieningen te realiseren.** Voor de aanpassingen van de haven in Stein en de bijbehorende Multimodale Corridor ('verbindingsweg' van de haven naar de site) is **de komende jaren tussen de 30 en 50 miljoen euro nodig.** Daarnaast is het van belang dat de infrastructuur rond Chemelot wordt verbeterd, zodat de site per auto, fiets en openbaar vervoer beter bereikbaar wordt. Denk hierbij aan doorfietsroutes, verkeersveilige en efficiënte kruisingen, ontsluitingen zoals bij Gate 7 en goed ontsloten treinstations en bushaltes. Om bij calamiteiten te zorgen voor een goede afwikkeling van verkeersstromen is aanvullende infrastructuur (calamiteitenroutes e.d.) in de omgeving van de site noodzakelijk. Aanvragen voor subsidies zijn en zullen daartoe mede onder regie van de Provincie worden voorbereid, waarbij met name wordt gekeken naar de mogelijkheid om deze te koppelen aan het MIRT.

Consistente en
langdurig stabiele
wet- en regelgeving
is noodzakelijk.

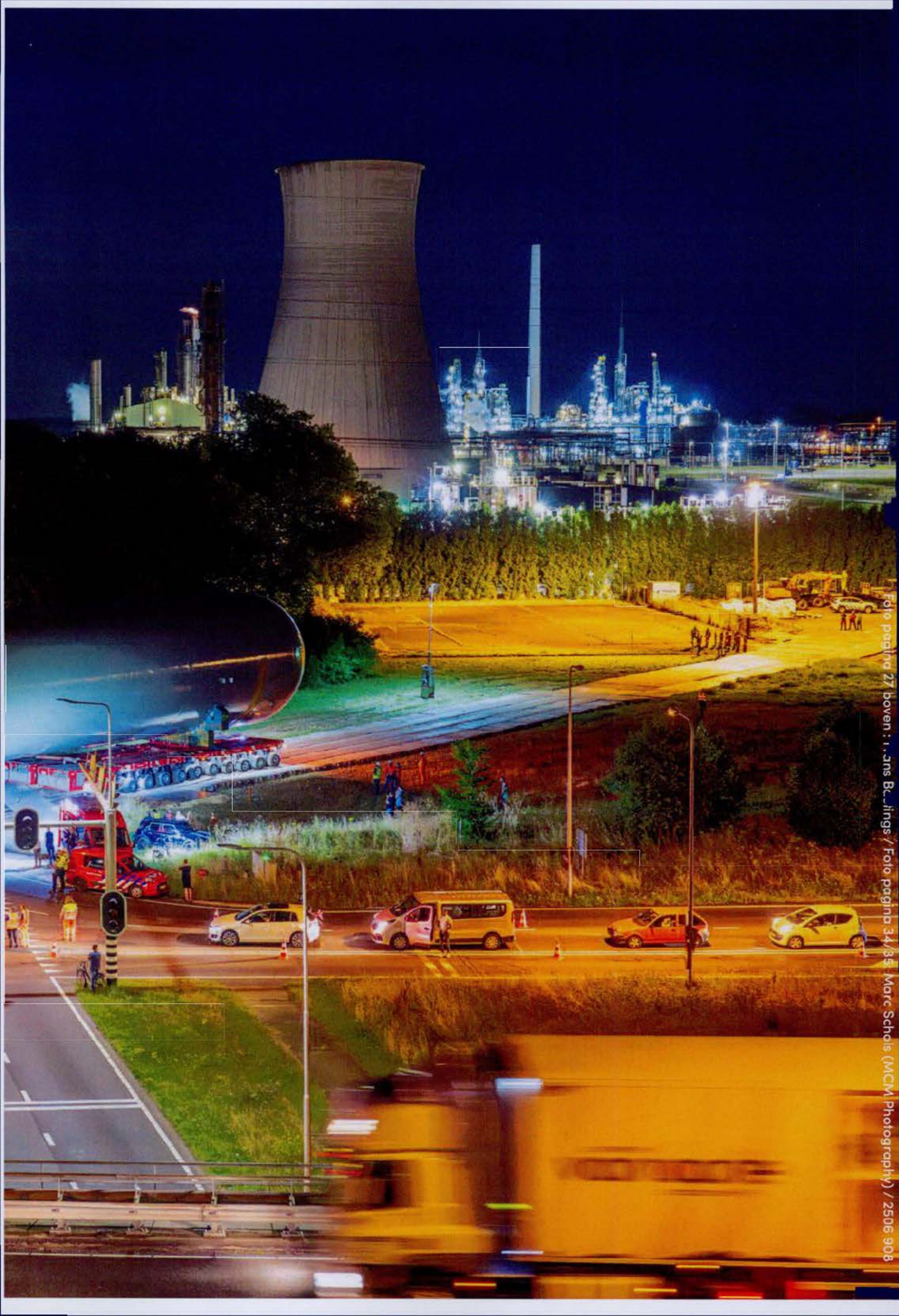
Tot slot

Verduurzaming van Chemelot is van groot belang voor het verdienvermogen van Nederland en de strategische autonomie en weerbaarheid van ons land. Met voor Limburg kansen om economisch, ruimtelijk en sociaalmaatschappelijk schaa sprongen te maken die generaties lang doorwerken. Kansen die benut kunnen worden, en belangen die gediend kunnen worden, mits de Limburgse regio en de rijks- overheid de handen ineenslaan. Dat is wat met deze geactualiseerde propositie wordt beoogd, waarbij is geprobeerd zo concreet mogelijk weer te geven wat Limburg in dit kader te bieden heeft, en welke bijdrage van het Rijk wordt gevraagd. Als opmaat voor een proces om hier samen nadere invulling aan te geven.

De eerste versie van het Limburgs Bod heeft ertoe geleid dat Provincie, betrokken bedrijven, Stichting Chemelot en het ministerie van Klimaat & Groene Groei constructief met elkaar in gesprek zijn over gedeelde ambities en uitdagingen. Het is zaak om die gesprekken richting de verkiezingen te continueren en vervolgens een krachtig vervolg te geven tijdens de formatie en bij de start van het nieuwe kabinet. Met deze nieuwe, geactualiseerde versie van het Limburgs Bod voor een Duurzaam Chemelot als basis. De noodzaak en urgentie om samen grote stappen voorwaarts te zetten, is alleen maar groter geworden.

provincie
Limburg

Gemeente *Stein*

Yvonne Salvino

| Wethouder Economie | Arbeidsmarkt
| Onderwijs | Communicatie | Dienstverlening
| Team College

Hub Dassenplein 1, 6131 LB Sittard | Postbus 18, 6130 AA Sittard

tel: 046 - 477 85 88 | **gsm:** 06 -38 78 73 52

email: wethouder.yvonnosalvino@sittard-geleen.nl

internet: www.sittard-geleen.nl

Gemeente Sittard-Geleen
Postbus 18, 6130 AA Sittard
Tel 14046
sittard-geleen.nl

De Tweede Kamer
Bureau Woordvoering
Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Uw kenmerk	-	Telefoon	+31 43 389 73 64
Ons kenmerk	DOC-00850910	Maastricht	17 november 2025
Bijlage(n)	1	Verzonden	17 november 2025

Onderwerp

Limburgse bouwstenen voor het akkoord onder een toekomstig kabinet.

Geachte heer Van Haersma Buma en vertegenwoordigers van de onderhandelende partijen,

U bent met elkaar in gesprek om te komen tot een nieuw kabinet. Vanuit Limburg hopen wij dat u een landsbestuur zult vormen dat niet alleen stabiliteit brengt, maar ook samen met ons de randvoorwaarden creëert die nodig zijn om het potentieel en de ambities van onze regio ten volle te benutten. Want Limburg zet grote stappen vooruit. Bijvoorbeeld om de bakermat te worden van innovatieve chemie via de verduurzaming van Chemelot en om uit te groeien tot het epicentrum voor het onderzoek naar zwaartekrachtsgolven, dankzij de Einstein Telescope. Naast natuurlijk onze inspanningen voor de defensie-industrie door koppeling van de productiekracht van VDL en de innovatiekracht van onze Brightlands campussen.

Limburg heeft alles in zich om de volgende innovatieregio van Nederland te worden. Niet voor niets is Limburg in de recente Nota Ruimte aangewezen als Groeiregio met een solide basis om een echte schaa sprong te maken in economie en bevolking. Maar dan zullen we daar wel samen de randvoorwaarden voor moeten creëren, regio en Rijk. Daarom brengen wij graag – namens een brede regionale coalitie – drie bouwstenen bij u onder de aandacht, die onmisbaar zijn voor het benutten van het potentieel van Limburg, in het belang van Nederland. Bouwstenen waar de landelijke overheid (mede) verantwoordelijkheid voor draagt. In onze ogen mogen deze dan ook niet ontbreken in het akkoord dat u met elkaar aan het formuleren bent. Steun voor deze bouwstenen brengt niet alleen op korte termijn kansen binnen handbereik, maar creëert ook ruimte om structureel de brede welvaart in Limburg te versterken.

1. Voer **actief industriebeleid** om de onmisbare basisindustrie op o.a. Chemelot te helpen met haar verduurzamingsopgave en zo de kansen van innovatieve chemie als groeimarkt te benutten. Zorg dat investeren in duurzaamheid loont en bedrijven niet voortijdig omvallen of vertrekken.
2. Bied **extra ruimte voor het werven en binden van talent** in onze unieke internationale regio: het belang en de kansen van Limburg en Nederland stoppen niet bij onze landsgrenzen.
3. Vergroot de **financiële slagkracht** van Limburg zodat we complexe opgaven en uitzonderlijke kansen nog nadrukkelijker regionaal kunnen beetpakken: samen krijgen we meer voor elkaar.

We lichten het belang en de impact van deze bouwstenen graag nader aan u toe:

1. Voer **actief industriebeleid** om de onmisbare basisindustrie op o.a. Chemelot te helpen met haar verduurzamingsopgave en zo de kansen van innovatieve chemie als groeimarkt te benutten. Zorg dat investeren in duurzaamheid loont en bedrijven niet voortijdig omvallen of vertrekken.

Industriepark Chemelot in Sittard-Geleen staat aan de basis van de Nederlandse en Europese industrie. Letterlijk: ieder huishouden in Europa heeft honderden kilo's aan spullen in huis, die hun oorsprong vinden in chemische verbindingen en producten die op Chemelot worden gemaakt. Chemelot heeft een unieke positie aan het begin van ontelbare (inter)nationale maak-ketens voor zowel civiele als militaire toepassingen. Goed voor **33 procent van het BBP** van Limburg, met **direct 8.000 en indirect 25.000 arbeidsplaatsen**, die samen een grote bijdrage leveren aan het verdienvermogen en **de strategische onafhankelijkheid van Nederland**. Waar de wereldeconomie onder druk staat en geopolitieke spanningen toenemen, groeit het belang voor ons land om zelf te kunnen blijven beschikken over mogelijkheden om (chemische) basismaterialen te produceren en deze tot concrete toepassingen te kunnen verwerken. En dat begint hier, op Chemelot.

De 200 bedrijven van Chemelot willen samen **de eerste klimaatneutrale en circulaire chemische site van Europa** realiseren. Uiterlijk in 2050, maar zoveel eerder als mogelijk is. Daarmee wordt niet alleen een grote bijdrage geleverd aan CO₂-reductie en de stikstof-opgave in Nederland, maar meteen ook de afhankelijkheid van andere landen voor grondstoffen tot een minimum teruggebracht. Einddoel is om te komen tot een chemie-site die, op basis van groene (elektrische) energie, hergebruik van (rest)warmte en duurzame basisgrondstoffen, bruikbare grondstoffen produceert waarmee andere industrieën en sectoren circulaire producten kunnen maken. Innovatieve, circulaire chemie, die de bedrijven van Chemelot ontwikkelen samen met ondernemers, wetenschappers en studenten die vanuit de Brightlands Chemelot Campus direct op de site actief zijn. Er zijn weinig plekken in de wereld waar de triple helix zo tastbaar functioneert en impact maakt.

In de recente **Kamerbrief 'Industriebeleid met focus'** heeft de minister van Economische Zaken het belang van innovatieve, **circulaire chemie als groeimarkt** onderstreept, en daarbij nog eens benadrukt hoe zeer de Russische inval in Oekraïne de onderliggende verduurzamingsopgave extra urgent heeft gemaakt. Terechte constatering, die vanuit de Rijksoverheid om minstens even **urgente actie** vragen. **Want we zien steeds meer bedrijven op Chemelot in de knel komen**. Hoge energieprijzen en additionele kosten voor CO₂-uitstoot maken dat duurzaam investeren in Nederland op dit moment niet loont. Diezelfde prijzen en kosten zijn letterlijk 10 kilometer verderop, in Duitsland, bijvoorbeeld al beduidend lager. Koppel daar onzekerheden aan over beschikbaarheid van voldoende groene elektriciteit en de toch al zeer moeilijke mondiale marktomstandigheden, en voor je het weet valt de verduurzaming stil. Sterker nog: **als we niet oppassen vallen hele fabrieken stil**, met directe gevolgen voor alle andere bedrijven in het sterk geïntegreerde Chemelot-cluster.

Daarom is onze oproep: **kom met het nieuwe kabinet tot actief industriebeleid**, dat chemie-bedrijven en andere cluster-6 bedrijven in staat stelt om hun verduurzamingsopgave op te pakken, zonder voortijdig om te vallen of te vertrekken. Op Chemelot is het wat dat betreft echt één voor twaalf, dus hoogste tijd om als Rijksoverheid van goede plannen naar daadkrachtige actie te komen. Te beginnen met het creëren van **een gelijk speelveld** voor de industrie in Europese context. Breng **energieprijzen naar beneden**, kom tot **maatwerkafspraken** op bedrijfs- en clusterniveau om de investeringen in verduurzaming haalbaar te maken, en zorg voor **versnelde aanleg van de**

benodigde infrastructuur voor energie en grondstoffen. Maak dus haast met de Delta Rhine Corridor en start zo snel mogelijk met de aansluiting van Limburg op windenergie vanaf de Noordzee, ruim voor de streefdatum van 2040 die TenneT momenteel hanteert. De aanleg van de 380 kV-verbinding naar Limburg is daarbij van nationaal belang, omdat deze cruciaal is voor de leveringszekerheid van energie en de verduurzaming van de Nederlandse industrie. Tijdige beschikbaarheid van voldoende groene elektriciteit is een absolute randvoorwaarde voor de ontwikkeling van innovatieve, circulaire chemie. Waarbij het oplossen van netcongestie in algemene zin natuurlijk een voorwaarde is om vooruit te komen, niet alleen voor de industrie maar ook voor woningbouw.

In het recent geactualiseerde '**Limburgs Bod voor een Duurzaam Chemelot**' hebben wij uiteengezet hoe we als regio en Rijksoverheid samen kunnen optrekken in de duurzame ontwikkeling van Chemelot. Als we dat goed doen, liggen er enorme kansen. Laten we daar dan ook met nog meer urgentie samen werk van maken. U treft dit bod als [bijlage](#) bij deze brief.

2. Bied extra ruimte voor het werven en binden van **talent** in onze unieke internationale regio: het belang en de kansen van Limburg en Nederland stoppen niet bij onze landsgrenzen.

'Limburg vernieuwt zonder grenzen'. Dat is het thema van een campagne waarmee onze innovatieve regio zich de komende tijd nadrukkelijker aan Nederland en Europa zal presenteren. Het is een knipoog naar onze unieke internationale ligging en de ambities die we hebben om onze innovatiekracht voor iedereen van betekenis te laten zijn. Niet voor niets is **Limburg in 2025 door het Intelligent Community Forum genomineerd als een van de meest intelligente regio's van de wereld**. Met onze vier Brightlands campussen hebben we unieke hotspots gecreëerd waar innovaties geboren worden en tot wasdom komen. Plekken waar talent zich thuisvoelt en kan ontwikkelen, en nieuwe bedrijvigheid ontstaat. Bijna 600 ondernemingen inmiddels, die werk bieden aan zo'n 16 duizend medewerkers en actueel betrokken zijn bij de opleiding van ruim 16 duizend studenten. De campus in Sittard-Geleen (Chemelot) werkt aan oplossingen, gericht op circulaire chemie en duurzame materialen. Op de Maastrichtse Health Campus werken onderzoekers, artsen én ondernemers samen aan baanbrekende innovaties binnen de gezondheidszorg, geneeskunde en preventie. Brightlands Campus Greenport Venlo focust op het ontwikkelen van gezonde en duurzame voeding en betere verwerkingstechnieken. De Smart Services Campus in Heerlen is een van de zeven Nationale AI-hubs, een Limburgse alliantie van bedrijven, kennisinstellingen, overheden en maatschappelijke organisaties die de kansen en het belang van kunstmatige intelligentie onderkennen en benutten. De doorgroei van het hoogwaardig onderzoek richting start- en scale-ups is van groot economisch belang voor de steden én de provincie.

Op de campussen, maar ook elders in Limburg, zien we wat het betekent om grensregio te zijn. Talent, jong en wat ouder, uit onze eigen provincie, maar ook uit Duitsland, Vlaanderen, Wallonië en elders uit Europa, komt samen in onze regio. Studeert samen, onderneemt samen, werkt samen, leeft samen. Dat gaat intrinsiek bijna vanzelf, al is het in de praktijk helaas lang niet altijd vanzelfsprekend. Bijvoorbeeld door nationale discussies over het beperken van de instroom van internationale studenten en het anderstalig onderwijs. Dat remt de ontwikkeling van Limburg, waar meertaligheid heel gewoon is. Daarom vragen we het toekomstige kabinet: bied maatwerk voor anderstalige opleidingen in onze grensregio, waardoor we aantrekkelijk blijven voor internationale studenten. Van mbo tot hbo en universitair. Zodat het onderwijs aansluit bij de realiteit waarin Limburg zich als euregio bevindt. Sterker nog: wij willen die realiteit nog meer gaan benutten door

samen met onderwijsinstellingen aan de andere kant van de landsgrenzen te werken aan tri-nationale curricula. Letterlijk: onderwijs zonder grenzen. Onze oproep: **zorg voor maatwerk**, zodat uitwerking van **tri-nationale curricula op bachelor- en masterniveau** mogelijk wordt, en **kom voor mbo- en hbo-opleidingen tot diploma-erkenning over landsgrenzen**. Regel samen met ons daartoe de praktische afstemming tussen overheden in de betrokken landen. Dit ondersteunt de positie van Nederland als internationale kennisregio en sluit aan bij het streven naar strategische autonomie en versterkte samenwerking binnen Europa.

Want we hebben al dat talent in Limburg keihard nodig! Voor de verdere groei en ontwikkeling van de campussen, voor een duurzame toekomst van Chemelot, voor de denk- en werkkraft in de nieuwe productiefaciliteiten van Defensie bij VDL-Nedcar en bij de Defensie-innovationhub op Chemelot, voor de Einstein Telescope (een project van nationale prioriteit), en voor al die hoogwaardige Limburgse mkb-bedrijven die zich blijven vernieuwen. Zonder goed gekwalificeerde mensen lopen we kansen mis en komt op termijn het verdienvermogen, de leefbaarheid, de gezondheid en de sociale cohesie in onze regio onder druk te staan. Daarom zetten we niet alleen in op het aantrekken en ontwikkelen van nieuw talent, maar ook op **scholing van de bestaande beroepsbevolking** bijvoorbeeld via het actieprogramma Talent Charter, waarin de regionale triple helix intensief samenwerkt. En we maken nu al werk van een toekomstbestendig woon-, werk- en leefklimaat met de realisatie van **ruim 30 duizend woningen rond de zes Limburgse intercity-stations**. Dat doen we onder de noemer 'Limburg Centraal'. Het talent van vandaag en morgen heeft immers meer nodig dan een opleiding en een baan. Limburg heeft geen 'Grootschalige Woningbouwlocatie met Rijksregie' toegewezen gekregen, terwijl Limburg Centraal wel ruimte biedt voor grootschalige woningbouw. Hierdoor ontbreekt financiering voor infrastructuur en voorzieningen, die nodig zijn voor een samenhangende en toekomstbestendige ontwikkeling van de stations-omgevingen. Dus vragen we van het toekomstige kabinet: **geef Limburg Centraal alsnog de maatwerk ondersteuning die het verdient**, zodat de noodzakelijke verstedelijking succesvol kan worden gerealiseerd. Dat is goed voor het vestigingsklimaat en de leefbaarheid van Limburg, en voor de woningbouwopgave van Nederland.

3. Vergroot de **financiële slagkracht** van Limburg zodat we complexe opgaven en uitzonderlijke kansen nog nadrukkelijker regionaal kunnen beetpakken: samen krijgen we meer voor elkaar.

Limburg investeert fors in brede welvaart. We vinden het belangrijk dat iedereen kan meeprofiten van de ontwikkeling die we doormaken. Niet voor niets zijn 'gezondheid' en 'circulariteit' leidende aandachtsgebieden van onze vier Brightlands campussen. Zo zorgen we ervoor dat regionale investeringen in innovatie (inmiddels is er vanuit de regio een miljard euro in onze campussen geïnvesteerd), **niet alleen banen opleveren, maar ook concrete oplossingen voor maatschappelijke vraagstukken**. In Limburg en in Nederland. We innoveren bijvoorbeeld niet alleen in de productie van supergezonde voeding, maar investeren ook in programma's om die voor iedereen toegankelijk te maken. Ook doen we onderzoek naar hoe je gezond gedrag écht kunt stimuleren en faciliteren. Zo gaan we welvaartziekten te lijf, juist bij kwetsbare groepen. Dat is het type combinaties waarmee we samen impact maken: wetenschap, bedrijfsleven en overheid. Concreet en tastbaar.

De Rijksoverheid is daarbij een onmisbare partner, want hoezeer wij als regio ook met mensen en middelen onze bijdrage leveren, we kunnen het niet alleen. Gemeenten en Provincie moeten kunnen terugvallen op een gezonde, reguliere financiering om te kunnen blijven bouwen aan de ontwikkeling

van Limburg. Aangevuld met structurele betrokkenheid van de landelijke overheid op de grote thema's als verduurzaming van de industrie, het bestrijden van grensoverstijgende criminaliteit, gebalanceerde ontwikkeling van het landelijk gebied, het overbruggen van gezondheidsverschillen en gerichte generatielange ondersteuning van kwetsbare wijken en dorpen. Vraagstukken die vragen om passend beleid, en ja: ook om Haagse euro's. **Minder projectfinanciering (SPUK's), meer doorlopende gezamenlijke programma's met bijbehorende structurele financiering.** Maar ook: een goede aansluiting van (toekomstige) sterk gekapitaliseerde nationale investeringsinstellingen op de specifieke Limburgse kansen en het instrumentarium en de portefeuille van onze regionale ontwikkelmaatschappij (LIOF). Met name op het gebied van Chemie en Life Sciences (sterke Limburgse innovatie-troeven) is het **van belang dat voldoende kapitaal z'n weg naar Limburg weet te vinden.** Zodat de talloze start-ups en scale-ups die we helpen ontstaan, daadwerkelijk kunnen uitgroeien tot volwaardige, krachtige ondernemingen. Die op hun beurt weer onderdeel worden van de sterke economische structuur die nodig is om de Limburgse en Nederlandse samenleving blijvend van een goed voorzieningsniveau te voorzien. Zo komen we samen verder.

Met deze brief hebben wij, samen met de overige drijvende krachten achter de Limburgse triple helix, de kansen geduid die wij zien om Limburg vooruit te sturen en Nederland sterker te maken. Kansen, die realistisch en haalbaar zijn, zeker als een volgend kabinet ons helpt daartoe de noodzakelijke randvoorwaarden te realiseren op het gebied van industrie, talent en financiering. Dat zeggen we niet alleen uit overtuiging, maar ook omdat wij scherp in beeld hebben hoe deze interventies de Limburgse economie gaan versterken en welke acties daarvoor nodig zijn. Inclusief cijfers die laten zien tot welke banengroei dat leidt en op welke manier Limburg de groei kan realiseren die in de Nota Ruimte aan onze regio wordt toegedicht. Deze onderbouwing reiken wij u graag aan.

Wij vragen u de inhoud van onze brief onderdeel te maken van de gesprekken die u de komende tijd voert, en wensen u veel succes!

In afwachting van uw reactie, verblijven wij, hoogachtend,

Gedeputeerde Staten van Limburg

Emile Roemer, voorzitter

Diederik Timmer, secretaris

Mede namens:

Hans Verheijen
Burgemeester Sittard-Geleen

Wim Hillenaar
Burgemeester Maastricht

Antoin Scholten
Burgemeester Venlo

Roel Wever
Burgemeester Heerlen

Rianne Letschert
Bestuursvoorzitter Universiteit Maastricht

Helen Mertens
Bestuursvoorzitter Maastricht UMC+

Ron Coenen
Voorzitter Limburgse Werkgeversvereniging

Robbert Koldenhof
Bestuurder LIOF

Koos van Haasteren
Executive Director Chemelot

Astrid Boeijen
ceo Brightlands Chemelot Campus

Walter Pijls
ceo Brightlands Smart Services Campus Heerlen

Ingrid Vermeer
ceo Brightlands Campus Greenport Venlo

Christine Coch
ceo a.i. Brightlands Maastricht Health Campus

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Gemeente Sittard-Geleen
T.a.v. Wethouder Y. Salvino-Meijer
Postbus 18
6130 AA SITTARD-GELEEN

Kenmerk: 202600456

Den Haag, 28 januari 2026

Geachte wethouder Salvino,

Beste Yvonne

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025.nl) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Rianne Letschert
Informateur

Aan de informateur

t.a.v. Bureau Woordvoering Kabinetsformatie
Tweede Kamer der Staten-Generaal
Postbus 20018
2500 EA Den Haag
Amsterdam, 23 januari 2026

Betreft: versnelling regionale energietransitie en aanpak netcongestie – inzichten vanuit de Vereniging van Regionale Energiefondsen (REFS)

Geachte mevrouw Letschert,

De Vereniging van Regionale Energiefondsen (REFS) is het samenwerkingsverband van provinciale energiefondsen waarbinnen de fondsen zowel onderling als met haar stakeholders kennis delen en zo op basis van de regionale financieringsmogelijkheden over landelijke-financieringsmogelijkheden kunnen adviseren.

Vanuit die expertise bieden wij u graag onze inzichten aan over de gevolgen van **netcongestie** voor de **regionale energietransitie**, en over praktische, centraal te treffen maatregelen om meer flexibiliteit in lokaal opgewekte - en gebruikte energie mogelijk te maken.

REFS-financiers hebben gezamenlijk een financieringsbudget van ruim € 1,5 mld. en opereren letterlijk in de haarvaten van de provincie. Wij financieren veel lokale opwek, opslag en besparing bij MKB-bedrijven VVE's, coöperaties, corporaties, lokale energieprojecten, gemeenten en energiehubs. Vanuit de praktijk zien wij dagelijks welke projecten vastlopen door netbeperkingen, welke oplossingen wél werken, en waar landelijke regelgeving en uitvoering kunnen versnellen.

Graag geven wij in deze brief inzichten waarmee landelijke maatregelen de netcongestie zou kunnen verminderen, om zo de lokale energie transitie te versnellen.

Wat wij zien in de praktijk:

- Netcongestie remt projecten: lange wachttijden voor (zwaardere) aansluitingen, onduidelijke transportindicaties en beperkingen op terug levering leggen zon, wind, warmte en elektrificatie stil;
- Flexibiliteit is vaak mogelijk, maar onvoldoende verankerd: batterijen, demand response, energiehubs, kabeldeling en 'non-firm' contracten kunnen pieken afvlakken, maar worden regionaal en juridisch nog niet consistent gefaciliteerd;

- Mismatch tussen beleidsdoelen en uitvoering: subsidies, vergunningen en tariefsystematiek zijn niet altijd afgestemd op het verminderen van piekbelasting of het benutten van lokale flexibiliteit (achter-de-meter en in collectieve systemen).

Op basis hiervan zien wij mogelijkheden voor centrale maatregelen, om meer regionale energieprojecten mogelijk te maken. Onderstaand geven wij enkele denkrichtingen om landelijke regelingen te treffen/ of financieringsmogelijkheden te creëren waardoor de REFS, meer mogelijkheden hebben om projecten te financieren die de netcongestie verminderen. Deze mogelijkheden zouden meegenomen kunnen worden in het regeerakkoord en in de uitvoeringsagenda's.

I. Versnellen van energiehubs voor bedrijven en woonwijken

De REFS zijn regionaal bij de ontwikkeling van diverse energiehubs actief en zien diverse nieuwe initiatieven ontstaan, maar merken dat voor de totstandkoming van de energiehubs de volgende beperkingen bestaan;

1. Regelgeving: kabeldeling (cable pooling) is ingewikkeld
  - Stel een uniforme landelijke juridische handreiking vast voor multi-user aansluitingen (bedrijven, coöperaties, bedrijventerreinen) en maak collectieve aansluitingen mogelijk op MS/LS-niveau.
  - Vereenvoudig toestemmingen voor koppelen van producenten en grootverbruikers achter één aansluiting, met duidelijke aansprakelijkheid en meet-/allocatieregel.
  - Richt een landelijk 'one-stop shop' in voor netaanvragen van energiehubs en flexibiliteitsprojecten, inclusief coördinatie met provincies en gemeenten.

2. Financiering van energiehubs vergen veel afstemming.

De opzet en management van energiehubs zijn ingewikkeld en tijdrovend, met name in de verkennings- en ontwikkelfase. In deze fase is veel coördinatietijd en expertise nodig om de partijen te organiseren, juridische en technische randvoorwaarden uit te werken en projecten tot financial close te brengen. Deze ontwikkel- en proceskosten kunnen niet gemakkelijk terugverdiend worden (of alleen op de lange termijn) uit het project zelf, waardoor vaak initiatieven niet starten of stranden in de ontwikkelingsfase.

Regionale energiefondsen vervullen momenteel een cruciale rol door dergelijke ontwikkeltrajecten voor te financieren en zo projecten richting financierbaarheid te begeleiden. Deze inzet is echter beperkt schaalbaar, omdat het rendement- en risicoprofiel van regionale fondsen niet toelaat om structureel grote aantallen ontwikkeltrajecten met hoge onzekerheid te dragen.

Het Rijk kan hier een doorslaggevende rol spelen door via een gerichte ontwikkel financiering, subsidie of voorfinancieringsfonds (al dan niet terug betaalbaar bij financial close) deze ontwikkel- en proceskosten te dekken. Daarmee worden projecten daadwerkelijk door de ontwikkel fase heen geholpen, wordt lokaal eigendom geborgd en ontstaat een grotere pijplijn aan financierbare energie hubs, waarop regionale fondsen en private financiers in een latere fase kunnen aansluiten.

II. **Versnellen, uniformeren van vergunningen voor (regionale) energieopslag systemen (EOS) en thermische opslag en financieren van de onrendabele top**

De REFS zijn bij heel veel regionale energieprojecten en of MKB-ondernemers actief in het financieren van opslag van regionale energie (elektrisch/ warmte). Regionale opslag geeft directe ontlasting van het net, maar de projecten kunnen in de praktijk niet altijd gemakkelijk tot stand komen. Wij zien de volgende issues en mogelijke oplossingen.

1. Regelgeving is diffuus, procedures zijn te lang.
  - Zorg voor landelijke richtlijnen bij het verstrekken van vergunningen (brandveiligheid, ruimtelijke inpassing).
  - Versnel procedures voor kleinschalige opslag (bij MKB, bedrijventerreinen, coöperaties) en wijk-energieopslag.
2. Schaf in overeenstemming met buurlanden de transportkosten voor EOS af.
3. Opslag vergt grote aanloopinvesteringen en daardoor lange terugverdientijden en hoog financieringsrisico; fiscale - en subsidiemaatregelen die flexibiliteit belonen; breid EIA/MIA en eventuele investeringsregelingen expliciet uit voor EOS
4. Herijk de SDE++ en zorg voor een minimum verdien capaciteit voor de benodigde EOS voor het stabiliseren van het net. Gerichte financieringsinstrumenten voor flexibiliteit:
  - Zet een borgstelling/garantieregeling op voor flexibiliteitsassets (opslag, stuurbare vraag) en collectieve aansluitoplossingen, om privaat kapitaal sneller te mobiliseren waar netverzwaring achterblijft.
  - Maak het mogelijk om publiek-private fondsen regionaal te bundelen voor energie hubs op bedrijventerreinen en in woonwijken.

III. **Uitbreiden van stimuleringsregelingen voor verduurzaming MKB**

Het MKB speelt een belangrijke rol in de regionale energietransitie. Veel ondernemers hebben beperkte tijd, kennis en financieringsmogelijkheden om te verduurzamen. De huidige succesvolle aanpak via de regionale fondsen voor maatschappelijk vastgoed biedt een direct toepasbaar model voor het MKB. In de praktijk willen veel (kleine) ondernemers en agrariërs een "eigen-bedrijfsbatterij" en kunnen deze ook financieren, Dit geeft een zeer gerichte, lokale ontlasting van net.

De ondernemers hebben naast financiering ook vaak ondersteuning nodig voor energieanalyses, advies en begeleiding bij vergunningen. Dit zorgt voor een verlaging van de drempel om te investeren.

Regionale energiefondsen hebben nu veelal beperkte middelen om kleine- en middelgrote verduurzamings-investeringen snel en toegankelijk te financieren. Vaak hebben ze ook niet de middelen voor praktische ontzorging.

Een mogelijke oplossing: een landelijke regeling die via regionale energiefondsen wordt verstrekt, eventueel in combinatie van financiering en begeleidingskosten van/voor het (klein) MKB om eigen energieopslag/ opwek te financieren.

Door aan te sluiten bij het netwerk en de fondsen van de regionale energiefondsen kan dan snelle uitvoerbaarheid worden gerealiseerd, tegen lage kosten. Een dergelijke regeling is inmiddels ook voor de financiering van de verduurzaming van maatschappelijk vastgoed gerealiseerd.

Mogelijke opzet:

- Landelijke middelen vrijmaken via regionale energiefondsen, dit kan revolverend;
- Het beschikbaar stellen van Lening producten tot circa €150.000;
- Garanties voor private co-financiering;
- Extra prikkels voor maatregelen die piekbelasting verminderen

Aanbod vanuit REFS

REFS beschikt over een breed portfolio aan concrete casussen en data uit provincies waarin lokale opwek, opslag en besparing succesvol zijn – of juist vastlopen door netcongestie. Wij zijn daarom vanzelfsprekend graag bereid om bovenstaande inzichten, en oplossingsrichtingen verder toe te lichten.

Met vriendelijke groet,

Namens het bestuur van de **Vereniging van Regionale Energiefondsen (REFS)**

Coenraad de Vries
Bestuurslid externe zaken

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Vereniging Regionale Energiefondsen
T.a.v. de heer C. de Vries
Postbus 122
9400 AC ASSEN

Kenmerk: 202600460

Den Haag, 28 januari 2026

Geachte heer De Vries,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken. Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025.nl) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Rianne Letschert
Informateur

202600461

Aan Bureau Kabinetsformatie
t.a.v. mw. Rianne Letschert
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Made, 26-01-2026

Betreft; verzoek tot vorming van een meerderheidskabinet, voorzien van brede politieke stabiliteit, die de begrotingskeuze van soepele contouren voorziet zonder te snijden in de sociale voorzieningen. Ang

Geachte informateur Letschert,

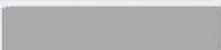

Ervaring leert dat het sowieso niet zo eenvoudig is om vanuit een hoofdlijnen akkoord ook 'even' de overheidsfinanciën op een aanvaardbare werklijn te plaatsen. Want het is niet enkel waar haal je de miljarden vandaan voor de gecreëerde aandachtspunten: o.a. de dubbele vergrijzing, stabiliseren pensioenen, de koopkracht en de zorg alsook bijdrage aan Defensie? Er waren immer al dossiers tijdelijk terzijde gelegd die echter andermaal om aandacht vragen. Zo zijn er bindende afspraken gemaakt met de Oekraïne, die je niet mag verwaarlozen.

In een heel oud boek las ik onlangs een oud gezegde; *haastige spoed is zelden goed!*

Het kabinet en de Kamerfracties moeten het straks dus wel eens worden hoe ze gaan voldoen aan de voorgestelde normen, rekenkundig kost dat veel inspanningen. Zo blijft defensie specialist dhr. Poetin zowel vóór gedurende en ná de jaarwisseling 'vuurwerk' afsteken, waarbij veel burgers de dood vinden en de energievoorzieningen zwaar getroffen worden. Er moet nog wel een grondig profiel neergelegd worden hoe gaat het nieuwe kabinet de aangegeven contouren van gewenste inhoud voorzien?

De oppositie zit te azen en er zijn nogal veel spanningen op de achtergrond die de zon niet in het water doet schijnen, en dat is toch nodig anders krijg je simpel troebel water! Probeer nog tot 27 februari 2026 door te gaan, of via een formateur en denk zeker aan de constructie van een meerderheidskabinet! Komt tijd komt raad en, de tijd zal het zeker leren.

Veel vertrouwen toegewenst;

 / auteur innovatieplan / (Genoemd plan ligt op de desk bij de Kamervoorzitter!).

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

[REDACTED]

Kenmerk: 202600462

Den Haag, 28 januari 2026

Geachte [REDACTED]

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken.

Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025.nl) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

[REDACTED]

Rianne Letschert
Informateur

202600463

BRANDBRIEF

Deventer, 22 januari 2026

AAN DE 1ste en 2de KAMER, IPO EN PROVINCIAAL BESTUUR EN FORMATIETAFEL

Betreft: 2026, is het kanteljaar voor landbouw, voedsel, natuur en samenleving of een tikkende tijdbom?

Januari 2026: De Nederlandse samenleving staat op een beslissend kruispunt.

De politieke en bestuurlijke keuzes die dit jaar worden gemaakt, zijn bepalend voor de toekomst van landbouw, voedselzekerheid, natuur én daarmee ook voor de samenhang van onze samenleving. Stichting Samenleving, Landbouw en Natuur (SLN) waarschuwt: Als deze keuzes worden gebaseerd op onjuiste aannames, versimpelde modellen en een theoretische normenwerkelijkheid in plaats van op actuele kennis, feitelijke metingen en wetenschap, dan zijn de negatieve gevolgen niet te overzien – en onomkeerbaar. Dit is geen abstract risico, maar een reëel bestuurlijk en maatschappelijk keerpunt. Het lijkt alsof het alleen geldt voor boeren en tuinders, maar het risico geldt voor de Nederlandse economie en daarmee voor de hele samenleving. De situatie waarin veel veehouders zich nu bevinden vanwege het beleid inzake Natura2000, stikstof en waterkwaliteit, is zo cruciaal als de naar lucht snakkende kanarie in de vroegere kolenmijnen.

Kernboodschap van St. Samenlevinglandbouwnatuur voor de politiek en bestuurders:

- **Het huidige stikstof- en Natura2000beleid veroorzaakt grote maatschappelijke schade en levert onvoldoende aantoonbaar natuurherstel op.**
- **Nederland loopt vast door modelgestuurde regelgeving; natuurmonitoring biedt een juridisch en ecologisch beter alternatief.**
- **Voedselzekerheid en agrifoodcapaciteit zijn strategische nationale belangen.**
- **Stop generieke sanering en opkoop; zet in op gebiedsgericht maatwerk en innovatie.**
- **Legaliseer PAS-melders en herijk AERIUS/KDW via ministeriële regeling.**
- **Beter ware het om de oproep voor een Moratorium te steunen op de regelgeving betreffende stikstof, natura2000 en waterkwaliteit. Deze pauze te gebruiken om terug te keren naar de tekentafel voor herbezinning van bestaande beleidskaders.**

Metten is weten; menen is wenen

SLN constateert dat het huidige stikstof- en Natura 2000-beleid in sterke mate leunt op modelmatige berekeningen en normenkaders, waardoor feitelijke ecologische waarnemingen en gebiedsgegevens in de besluitvorming onvoldoende tot hun recht komen. Hierdoor ontstaat een beleidspraktijk die primair stuurt op rekenkundige risico-indicatoren in plaats van op de werkelijke toestand en ontwikkeling van natuurgebieden. Steeds duidelijker wordt dat deze aanpak niet alleen grote maatschappelijke en economische gevolgen heeft, maar in de praktijk nauwelijks bijdraagt aan aantoonbaar natuurherstel. Door de nadruk op berekende depositiewaarden en Kritische Depositiewaarden (KDW's) dreigt beleid zich te richten op rekenkundige normoverschrijdingen zonder directe ecologische relevantie, terwijl daadwerkelijke ecologische knelpunten onvoldoende zichtbaar worden en natuurherstel uitblijft.

Wetenschappelijke analyses laten zien dat lokale natuurkwaliteit niet eenduidig samenhangt met modelmatige depositie en dat factoren zoals verdroging, hydrologie en klimaatverandering vaak doorslaggevend zijn voor ecologische ontwikkeling. Een omslag naar wettelijk verankerde natuurmonitoring — gebaseerd op periodieke metingen van vegetatiekwaliteit, soorten, abiotische condities en ecologische functies conform de Natura 2000-leidraad — biedt daarom een effectiever, juridisch robuuster en kostenefficiënter fundament voor natuurbeleid. Hiermee kan beleid worden gericht op daadwerkelijk herstel van natuur, in plaats van op theoretische normen, en ontstaat ruimte voor gebiedsgericht maatwerk zonder afbreuk te doen aan Europese natuurverplichtingen.

Het zout in de wonden van de Nederlandse boer

De actualiteit legt pijnlijk dubbele standaarden bloot. De sneeuwval van begin januari zorgde dat de voorraad stroozout bij Rijkswaterstaat al in rap tempo uitgeput raakte. Tientallen miljoenen kilo's stroozout (NaCl) en ureum (lees Stikstof) werden verspreid over wegen en fietspaden. Het leidde onvermijdelijk tot een gigantische uitstoot en uitspoeling naar oppervlakte water van schadelijke stoffen en stikstof in bodem, water en natuur. Dit illustreert dat beleidskeuzes in de praktijk altijd meerdere maatschappelijke belangen afwegen, terwijl in het landbouwdossier deze integrale benadering vaak ontbreekt. En terecht: **Veiligheid en logistieke continuïteit zijn een belangrijk maatschappelijk doel.**

Maar juist dit maakt het contrast met de behandeling van de Nederlandse land- en tuinbouw zo schrijnend. Een sector die zorgt voor voedselzekerheid, beheer van het landschap en een vitaal platteland, wordt in het publieke debat onevenredig als milieuprobleem (-veroorzaker) gepositioneerd. Het is nu duidelijk geworden dat afgelopen jaren beleidsmatig bronnen die het milieu en natura2000 belasten, op het bordje van de veehouderij zijn geschoven. Vervolgens wordt op basis van extreem lage rekenkundige normen – zoals een berekende depositie overschrijding in een natuurgebied van 0,07 gram stikstof per hectare per jaar – een gehele sector en aanpalende bedrijfskolom én juridisch én economisch vast gezet.

Met het afbouwen van derogatie wordt gestuurd op meer gebruik van kunstmest en minder natuurlijke mest, ondanks een bij de fabricage enorme CO₂- en NH₃-uitstoot. En bij gebruik, een grotere uitspoeling naar grond- en oppervlaktewater ten opzichte van organische bemesting. Dit is

 www.samenlevinglandbouwnatuur.nl

 info@samenlevinglandbouwnatuur.nl

 Samenlevinglandbouwnatuur

Postbus 69

7400 AB Deventer

IBAN NL02 BUNQ2084379776

 Stichting Samenleving, Landbouw en Natuur (SLN) zet zich in voor een constructieve maatschappelijke dialoog over de toekomst van de landbouw, met natuur- en landschapsbeheer als een belangrijke activiteit met bijzondere aandacht voor de Natura2000 gebieden. Dit om een degelijke en duurzame besluitvorming ten aanzien van voedselproductie, natuur, milieu en landschap te bevorderen.

geen logisch milieubeleid, dit is model denken dat botst met de werkelijkheid. Deze beleidsconsequenties krijgen in de politieke besluitvorming tot nu toe onvoldoende aandacht. In diverse regio's waar grasland is vervangen door akkerbouw ziet de politiek deze ontwikkeling met lede ogen aan als een niet gewenst resultaat, kennelijk niet in staat deze regelgeving aan te passen.

Is Nederland sneeuwblind aan het worden?

De internationale situatie zou Nederland wakker moeten schudden. Snel oplopende geopolitieke spanningen in Zuid-Oost Azië, midden-Amerika en zelfs in Europa, maken duidelijk dat zelfvoorziening in basisvoedsel geen luxe is, maar een strategische noodzaak net als schoon water en energie. En toch: Nederland had vorige week nauwelijks twee dagen sneeuw, of media melden al lege schappen in supermarkten vanwege logistieke problemen in de distributie van verse producten. Tel daarbij dat binnen de hoogste kringen van defensie en krijgsmacht wordt erkend, dat een stabiele voedselvoorziening net zo cruciaal is als materiële defensiecapaciteit. Het is onbegrijpelijk én onverantwoord dat Nederland haar hoogstaande landbouw en tuinbouw- en voedselproductie denkt te kunnen afbouwen en uiteindelijk ten grave te kunnen dragen zonder vergaande economische en sociaal-maatschappelijke gevolgen. De kritische ondergrens van de veehouderijsector is al bereikt.

Een sterke Agri-Food sector betekent een nationale weerbaarheid!

Met huidige Natura2000-beleid gaat de zg. stikstofcrisis nog jaren duren over de rug van de veehouderij, aanverwante sectoren en samenleving in het buitengebied. Volgens de brief van minister LNV aan ons parlement zijn er door de opkoopregeling nu al 1.700 veehouderijbedrijven minder waarvoor €3 miljard is uitgegeven. Omdat in het Agri-food businesscomplex iedere agrarisch ondernemer bijna 10 mensen aan het werk houdt, betekent dit op middellange termijn 17.000 arbeidsplaatsen minder en desinvestering van €30 miljard in de agrifood sector zijnde de oudste en nu nog vitale Nederlandse maakindustrie. Terwijl tegelijkertijd de ecologische opbrengst voor Natura 2000-gebieden beperkt blijft. Gevolg: De €30 miljard krimp van de productiecapaciteit resulteert jaarlijks in €2,5 miljard minder belastinginkomsten voor de overheid. De vraag: "Is daarvoor dekking?" is nog niet gesteld in ons parlement. Het is dus niet alleen destructief, maar ook nog een keer gigantisch duur natura2000beleid. Bovendien klinkt het gerucht dat er toch weer €20 miljard wordt gereserveerd voor verbouwing van het buitengebied. Hierbij is echter niet gerekend met de veel hogere kosten beheer Natura2000 met de aangescherpte natuurdoelen en gebrek aan lokale ondersteuning als er geen boeren en loonwerkers meer zijn.

Kennelijk realiseert de overheid/politiek zich niet dat de afbraak van de sociale cohesie vanwege het huidige Natura2000-beleid (focus stikstof) in het buitengebied tot aanzienlijk hogere kosten zal leiden in de volgende domeinen: Bejaarden-, thuiszorg, kinderopvang, energievoorziening, infrastructuur oa. ivm wegvallen dienstverlening zoals sneeuwschuivers, vrijwillige brandweer, opruimen opgevallen bomen, hulp bij wateroverlast, zoet wateropvang, buffering riooloverstort etc. etc..

Hoe lang gaat dit nog door, zonder de budgettaire gevolgen voor de overheid in de calculeren?

Wacht de politiek met bijsturen tot de schappen in de supermarkten écht leeg raken, en de betreffende ministeries en provincies de financiële verplichtingen niet meer na kunnen komen? Als in de toekomst ons voedsel uit Oekraïne en Zuid-Amerika (Mercosur) moet komen, zijn er grote risico's

 www.samenlevinglandbouwnatuur.nl

 info@samenlevinglandbouwnatuur.nl

 [Samenlevinglandbouwnatuur](https://www.facebook.com/Samenlevinglandbouwnatuur)

Postbus 69

7400 AB Deventer

IBAN NL02 BUNQ2084379776

 Stichting Samenleving, Landbouw en Natuur (SLN) zet zich in voor een constructieve maatschappelijke dialoog over de toekomst van de landbouw, met natuur- en landschapsbeheer als een belangrijke activiteit met bijzondere aandacht voor de Natura2000 gebieden. Dit om een degelijke en duurzame besluitvorming ten aanzien van voedselproductie, natuur, milieu en landschap te bevorderen.

die kennelijk momenteel slechts onderkend worden door een kleine groep geo-politici en voedselsysteem-deskundigen. Veel politici en bestuurders lijken deze risico's niet te (willen) onderkennen. In deze brief legt onze Stichting deze zaken echter aan u voor met nadruk en met grote bezorgdheid uit burgerij en bedrijfsleven.

SLN presenteert daarom deze belangrijke informatie voor onze aanstaande coalitie zoals het zich laat aanzien D66-VVD-CDA: Als Nederland gerespecteerd lid van de EU wil blijven zal onze regering onderstaande conclusie van EU-landbouwministers dd. 7.1.2026 serieus ter harte moeten nemen. Dus stoppen met beleid dat afwijkt van gangbare Europese uitvoeringspraktijken en dat leidt tot grootschalige sanering van het buitengebied met slechts minimale verbetering van de natuur. Het alternatief is al jaren geleden ontwikkeld: LVVN kan vandaag nog starten met natuurmonitoring (volgens LVN leidraad beoordeling natuurdoelen 2014) en lokale maatregelen stikstof-emissiereductie daar waar nodig. Onze oproep is: Steun onze boeren en legaliseer meteen de PAS-melders. Gebruik bestaande wetgevingsinstrumenten: Haal met een ministerieel besluit AERIUS en KDW uit de wet en vervang door natuurmonitoringsplicht voor provincies en in plaats van opkopen en saneren van (veehouderij)bedrijven. Stimuleer en ondersteun innovaties en daarmee de werkgelegenheid. Dat is niet alleen goed voor het platteland, maar voor de totale economie!

Citaat: Conclusion of the meeting of EU Ministers of Agriculture 7th January 2026:

Food security is a key component of the EU's overall security and sovereignty. The future of farming and a competitive agrifood sector in Europe therefore needs to be ensured. The EU stands ready to act to where needed, in the short and longer term. The Union will continue to rigorously defend its interests in the area of farming and food security and turn the Vision for agriculture and food into reality.

Voor SLN is de huidige beleidsrichting bestuurlijk en maatschappelijk niet houdbaar. De negatieve gevolgen zijn niet alleen voor boeren en natuur maar goed beschouwd voor iedere burger. Die begrijpt namelijk heel goed dat de voedselvoorziening en onderhoud van het landschap door onze boeren onderdeel is van het welzijn en de veerkracht van onze samenleving. Dit moeten we serieus nemen.

Dit is het moment om bestuurlijke verantwoordelijkheid te nemen

Doorgaan op de huidige koers met de focus op stikstof als indicator voor het functioneren van Natura2000gebieden, leidt niet tot oplossingen, maar tot verdere maatschappelijke en onherstelbare economische schade. Daarom roept SLN politiek en bestuur op om in 2026 expliciet te kiezen voor een andere benadering. Een benadering die stoelt op realiteit, kennis en verbinding.

SLN benoemt daarbij vijf onmisbare uitgangspunten voor verantwoord beleid:

- 1. Ruimte voor feiten, context en meerdere perspectieven/scenario's**
Besluitvorming moet worden gevoed door volledige informatie die door alle belanghebbenden kan worden erkend en geïnterpreteerd, in plaats van selectieve frames.
- 2. Erkenning van de complexiteit van landbouw-, voedsel-, leefomgeving-, economie en ecologie / natura2000-vraagstukken**
Deze thema's laten zich niet vangen in eenvoudige tegenstellingen of één-dimensionale oplossingen. Hierop kan niet eenvoudig 'een klap op gegeven worden'.
- 3. Samenwerking en verbinding in plaats van confrontatie**
Polarisatie verlamt; samenwerking maakt oplossingen mogelijk. Participatie moet leiden tot compromissen waarbij inbreng wordt meegewogen.
- 4. De praktische werkelijkheid boven een theoretische modellen- en normenwereld**
Meten is weten: beleid moet aansluiten bij wat zich daadwerkelijk afspeelt in het veld. Gekozen oplossingen moeten zich hebben bewezen in de praktijk in verschillende opzichten: Draagvlak, conceptueel, organisatorisch, financieel, technisch en doelmatigheid.
- 5. Een luisterende overheid die beleid baseert op waarheidsvinding**
Niet langer top-down sturen op aannames, maar op feiten, wetenschap en actuele kennis die door alle belanghebbenden wordt onderschreven. De lokale bewoners en (gezins)bedrijven verdienen een plaats in overheidsbeleid en wetgeving.

Onomkeerbare gevolgen bij verkeerde keuzes

Als 2026 wordt benut voor beleid dat losstaat van de werkelijkheid, dreigt blijvende schade: verlies van voedselzekerheid, verdere ontwrichting van het platteland, aantasting van natuurdoelen én een groeiende kloof tussen overheid en samenleving. Dat raakt iedereen. Bovendien loopt Nederland steeds meer uit de pas met Europees beleid en wijkt steeds verder af van de richting die onze buurlanden zijn ingeslagen. Een Europees 'level playing fields' voor Nederlanders en haar ondernemers wordt steeds minder ervaren.

De tijd van uitstel is voorbij: 'De tijd is rijp!'

2026 is het jaar waarin een nieuwe koers moet worden gezet, nu is er een nieuwe kans met binnenkort een nieuwe regering aan zet – zorgvuldig, feitelijk en met oog voor samenhang. De eenzijdige focus op stikstof en de schuld bij veehouders in de schoenen schuiven, moet stoppen. Alles minder dan dit, zal de kans op onherstelbare schade vergroten.

SLN roept de nieuwe coalitie op om in de eerste bestuursperiode meteen:

- PAS-melders per direct te legaliseren.
- Natuurmonitoring wettelijk te verankeren als basis voor Natura 2000-beleid.
- AERIUS en KDW via ministeriële regeling uit de vergunningsverlening te halen.
- Innovatie- en verduurzamingsinvesteringen te prioriteren boven generieke opkoop.

www.samenlevinglandbouwnatuur.nl

info@samenlevinglandbouwnatuur.nl

[Samenlevinglandbouwnatuur](#)

Postbus 69

7400 AB Deventer

IBAN NL02 BUNQ2084379776

Stichting Samenleving, Landbouw en Natuur (SLN) zet zich in voor een constructieve maatschappelijke dialoog over de toekomst van de landbouw, met natuur- en landschapsbeheer als een belangrijke activiteit met bijzondere aandacht voor de Natura2000 gebieden. Dit om een degelijke en duurzame besluitvorming ten aanzien van voedselproductie, natuur, milieu en landschap te bevorderen.

Kortom: SLN roept de nieuwe coalitie op om deze koerswijziging expliciet vast te leggen in het regeerakkoord van 2026. Mocht zulks niet tot de mogelijkheid behoren, dan komt SLN tot een volgende noodzakelijke stap: Dat betreft de opdracht volgens het bestuursrecht, van het Nederlands parlement aan de regering, om een **Moratorium op het stikstofbeleid** te vellen. De genoemde wetgeving op te schorten voor een periode van 3 jaar. Deze 3-jaar **stikstofpauze** in dit dossier te gebruiken voor herbezinning op het hele dossier Natura2000, stikstof en waterkwaliteit. Hierbij zal de opdracht zijn om in deze dossiers juridisch leidende modellen en kunstmatige normering te vervangen door praktijkmetingen en natuurmonitoring (volgens LNV Leidraad voor beoordeling Natuurdoelen 2014). Verdere informatie hierover: www.stikstofpauze.nl

Het verzoek is aan politici en bestuurders van rijk, provincie, gemeente en waterschappen om bij te dragen aan de gewenste transitie van het huidige beleid. In de gangbare bestuurspraktijk en politieke arena zijn dikwijls momenten waarop extra aandacht kan zijn voor waarheidsvinding, praktijkverificatie en de rechtvaardiging van de positie van bewoners en ondernemers in en rondom Natura2000-gebieden en oppervlakte water.

Bestuur van Stichting Samenlevinglandbouwnatuur

Secretaris ir. A.G. Andela

Voor meer informatie kan contact worden opgenomen met Stichting Samenlevinglandbouwnatuur.
info@samenlevinglandbouwnatuur.nl

 www.samenlevinglandbouwnatuur.nl

 info@samenlevinglandbouwnatuur.nl

 Samenlevinglandbouwnatuur

Stichting Samenleving, Landbouw en Natuur (SLN) zet zich in voor een constructieve maatschappelijke dialoog over de toekomst van de landbouw, met natuur- en landschapsbeheer als een belangrijke activiteit met bijzondere aandacht voor de Natura2000 gebieden. Dit om een degelijke en duurzame besluitvorming ten aanzien van voedselproductie, natuur, milieu en landschap te bevorderen.

Postbus 69

7400 AB Deventer

IBAN NL02 BUNQ2084379776

Bureau Kabinetsformatie
Postbus 20018
2500 EA DEN HAAG

Stichting Samenleving landbouwnatuur
T.a.v. de heer A.G. Andela
Postbus 69
7400 AB DEVENTER

Kenmerk: 202600464

Den Haag, 28 januari 2026

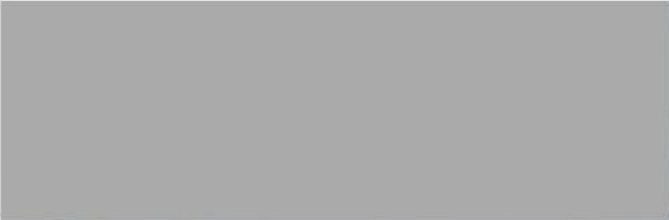
Geachte heer Andela,

Dank voor de brief die ik van u mocht ontvangen.

In het kader van mijn werkzaamheden ontvang ik veel brieven, nota's en verzoeken. Ik verricht mijn werkzaamheden op basis van een door de Tweede Kamer geformuleerde opdracht en de daarvoor gestelde termijn. Dat maakt dat ik helaas niet zelf inhoudelijk op uw schrijven kan reageren. Ik vraag hiervoor uw begrip.

Uw brief zal ook in de volgende fase van de kabinetsformatie beschikbaar blijven voor degenen die daarbij zijn betrokken. Wellicht ten overvloede, zoals op de website (www.kabinetsformatie2025.nl) staat vermeld, worden alle brieven aan de informateur openbaar gemaakt.

Hoogachtend,

Rianne Letschert
Informateur